

SOCIJALNE STUDIJE
SOCIAL STUDIES
2023.

Prilozi objavljeni u časopisu referiraju se/indeksirani su
u Central Eastern European Online Library (CEEOL).

Priprema i štampa časopisa Socijalne studije sufinansirana je od strane Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje
i mlade Kantona Sarajevo u okviru projekta sufinansiranja naučnoistraživačkih / umjetničkoistraživačkih i
istraživačkorazvojnih projekata od posebnog interesa za Kanton Sarajevo u 2023. godini.

SOCIJALNE STUDIJE / SOCIAL STUDIES

10.58527/issn.2637-2908

Izdavač / Publisher

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka
Skenderija 72
71000 Sarajevo

Za izdavača / On behalf on the publisher

Sead Turčalo

Glavna urednica / Editor-in-chief

Belma Buljubašić

Tehnički urednik / Technical Editor

Jasmin Hasanović

Redakcija / Editorial Board:

Mitja Velikonja, University of Ljubljana, Slovenia
Gazela Pudar Draško, University of Belgrade, Serbia
Hajrudin Hromadžić, University of Rijeka, Croatia
Ivica Mladenović, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, France
Edina Harbinja, Aston University, United Kingdom
Maple Rasza, Colby College, USA
Manuel Loff, University of Porto, Portugal
Diana Margarit, Alexandru Ioan Cuza University, Romania
Marco Moroni, La Sapienza University, Italy
Thomas Mandl, University of Hildesheim, Germany
Dijana Jelača, Brooklyn College - CUNY, USA
Mario Hibert, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Nedreta Šerić, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Šaćir Filandra, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Sarina Bakić, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Savjetodavni odbor / Advisory Board:

Srećko Horvat, DIEM25, Croatia
Ankica Čakardić, University of Zagreb, Croatia
Martin Previšić, University of Zagreb, Croatia
Katarina Peović, University of Rijeka, Croatia
Milan Radanović, Independent researcher, Croatia
Igor Štikš, Singidunum University/University of Ljubljana, Serbia/Slovenia
Milica Kulić, University of Belgrade, Serbia
Cirila Toplak, University of Ljubljana, Slovenia
Igor Vobič, University of Ljubljana, Slovenia
Julie M. Watkins, Council on Social Work Education (CSWE), USA
Bojana Videkanić, University of Waterloo, Canada
Ondrej Zila, Charles University, Czech Republic
Magdalena Rejšć, University of Łódź, Poland
Vasileios Karagiannopoulos, University of Portsmouth, United Kingdom

Sekretarka redakcije / Secretary of the Editorial Board

Nina Babić

Lektorica / BCS language editor

Zenaida Karavdić

Lektorica za engleski jezik / English language editor

Sabina Bečić Isić

Naslovnica / Cover DTP

Ajla Salkić Armin Numanović

Štampa / Printed by

ŠTAMPARIJA FOJNICA D.D.

Tiraž / Circulation

100 primjeraka / 100 copies

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License – Imenovanje-Nekomercijalno-Dijeli pod istim uslovima CC BY-NC-SA

Ova licenca dopušta drugima da remiksiraju, mijenjaju, prerađuju i distribuiraju ovo djelo u nekomercijalne svrhe i pod istom licencom pod kojom je bio izvornik, uz obavezu navođenja autora

ISSN 2637-2061 (print)
ISSN 2637-2908 (online)

SOCIJALNE STUDIJE

SOCIAL STUDIES

Godina **VI** Broj **6** 2023.
Volume

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

01

02

03

04

Prikazi

Sadržaj

Stefan Elezović **07**

Politička eksploatacija simbola stradanja u proteklom bosanskohercegovačkom ratu

Sabira Gadžo-Šašić, Merdžana Bezdob **31**

Uticaj socio-ekonomskih prilika porodice na obrazovna postignuća djece s teškoćama u razvoju

Nina Babić, Zlatan Bajramović **59**

Saradnja službi socijalne zaštite i civilne zaštitne na smanjenju rizika od katastrofa u Kantonu Sarajevo

Amina Smajović **79**

Obiteljsko slobodno vrijeme i dobrobit

Amina Vatreš **99**

Joel Simon and Robert Mahoney, *The Infodemic: How Censorship and Lies Made the World Sicker and Less Free* (e-book: Columbia Global Reports, New York, 2022, 192 pages)

Selma Alispahić **107**

Françoise Vergès, *Dekolonijalni feminizam* (TPO Fondacija, Sarajevo, 2019, str. 114)

Uputstvo za autore

POLITIČKA EKSPLOATACIJA SIMBOLA STRADANJA U PROTEKLOM BOSANSKOHERCEGOVAČKOM RATU

Stefan Elezović

Doktorand sociologije na Fakultetu političkih nauka, Univerzitet u Banjoj Luci, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.

Sažetak: Podsjećanje na žrtve, nevino stradale u proteklom bosanskohercegovačkom ratu, na zločine i zvjerstva u pomenutom periodu, svakodnevna je pojava u medijskom prostoru postdejtonske Bosne i Hercegovine. Nivo međusobnog neuvažavanja ilustrativno ekspliciraju načini na koje se prezentuje uloga suprotstavljene strane u tragičnim događajima, gdje se, vrlo često, aludira na prijetnju druge strane, zlu namjeru drugoga. U ovom radu, između ostalog, nastoji se ustanoviti nivo i karakter medijske zastupljenosti simbola stradanja u proteklom ratu na pojedinim portalima u Bosni i Hercegovini te, posredno, ukazati na karakter analiziranih sadržaja. Iz sadržaja članaka posvećenih datoj tematici nastoji se predstaviti karakter predstavljanja tragičnih događaja, odnosno odgovoriti na pretpostavku da je riječ o eksploataciji tragičnih događaja iz ratne prošlosti zarad opravdavanja etnonacionalističke politike izolacionizma kao opravdane ili neopravdane. Rasplamsavanje etnonacionalističke mržnje, potpomognuto kontinuiranim naglašavanjem ugroženosti etnosa, širi i održava atmosferu straha, nepovjerenja i nesigurnosti u Bosni i Hercegovini. Tanatopolitika postdejtonskog etnonacionalističkog političkog korpusa uglavnom odriče drugome pravo da bude žrtva i u tom smislu je istovjetna za sve političke opcije koje se deklariraju, u nominalnom i funkcionalnom smislu, nacionalnim odrednicama. Uz pomoć induktivne i deduktivne metode, kritičke metode usmjerene na kontekstualno razumijevanje, kvalitativne i kvantitativne analize sadržaja nastoji se dijagnostifikovati način prezentacije tanatoloških sadržaja te sugerisati njihova ulogu u političkom sistemu postdejtonske Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: *etnonacionalizam, ratni zločini, sjećanje, stradanje, izolacionizam, mediji*

UVOD

Tragični događaji iz proteklog bosanskohercegovačkog međuetničkog oružanog sukoba i dalje su prisutni u savremenom postdejtonskom kontekstu Bosne i Hercegovine, primarno posredstvom medija, te imaju važnu ulogu u političkom kontekstu zemlje. Tanatološki sadržaji koji su zastupljeni u bosanskohercegovačkim medijima u velikoj mjeri afirmišu političku upotrebu smrti. Dominantna etnopolitička matrica u Bosni i Hercegovini utiče na to da se simboli stradanja, poput spomenika, mjesta sjećanja i stradanja koriste kao politički alati za promociju političkih i nacionalnih kurseva. Stranke sa nacionalnim predznakom ili nacionalnim pedigreeom služe se medijima kako bi promovisale vlastitu interpretaciju ratnih događaja i da bi, posredstvom navedene interpretacije, za sebe obezbijedile političku podršku. Spomenici, stratišta, ispovijesti stradalih, očitovanje o presudama i počinjenim zločinima imaju funkciju afirmacije nacionalnog identiteta. “Đavoli prošlosti vaskrsnuti su u sadašnjosti: Hrvati su postali ‘ustaše’; muslimani ‘Turci’, a Srbi ‘četnici’” (Hantington, 2000: 91). Politički entiteti i subjekti u kontekstu postdejtonske Bosne i Hercegovine tendenciozno predstavljaju pripadnike svog etnosa kao žrtvu ili heroje, u zavisnosti od okolnosti o kojima je riječ.

Simboli stradanja koriste se kao sredstvo za ponarođivanje, izazivanje emocionalnog djelovanja i reagovanja, na štetu racionalnog, objektivnog, produktivnog identifikovanja žrtve kao ljudske žrtve. Stoga selektivno i tendenciozno izvještavanje o stradalima i stradanju djeluje kontraproduktivno na izgradnju pomirenja i povjerenja među etničkim grupacijama u Bosni i Hercegovini. Štaviše, naglašavanje ugroženosti i podsticanje atmosfere straha i nepovjerenja slijedi interese etnonacionalističkih političkih opcija, interese koji su suprotstavljeni izgradnji sekularnog, jednakopravnog, otvorenog društva. Instrumentalizacija simbola stradanja stimuliše političku i socijalnu polarizaciju bosanskohercegovačkog prostora.

Prošli ratovi mogu služiti kao vrlo jake odrednice “negativnog identiteta”, odnosno identiteta koji je definiran protiv drugih grupa koje su sudjelovale u sukobu. Postao je opći obrazac da zajednice pokušavaju “kvantificirati” patnju te prezentirati gubitke svoje zajednice kao veće od gubitaka druge strane (Benčić, 2015: 2).

U postdejtonskoj Bosni i Hercegovini ostali su brojni simboli stradanja, kao što su logori, masovne grobnice, ruševine, spomenici vojnim i civilnim žrtvama. Medijska upotreba simbola stradanja u Bosni i Hercegovini je svakodnevni podsjetnik na antagonizme između različitih etničkih grupa u zemlji i doprinosi održanju etnopopulističkog narativa koji je i generisao sukob devedesetih godina.

Kako bi se demonstrirao način političke upotrebe medijskog prezentovanja simbola stradanja u proteklom ratu na prostoru Bosne i Hercegovine, analizirani su medijski sadržaji sedam bosanskohercegovačkih portala koji se odnose na prethodni sukob u Bosni i Hercegovini. Portali koji su bili predmet analize su: *Buka*, *Glas Srpske*, *Radiosarajevo.ba*, *Nezavisne novine*, *Tuzlainfo.ba*, *Hercegovina.info*, *Leutar.net*. Fokus je usmjeren na rubriku Vijesti, konkretnije Vijesti iz Bosne i Hercegovine, ili rubriku Bosna i Hercegovina, u zavisnosti od portala, s odstupanjem u slučaju portala *Leutar.net*, gdje su analizirane i vijesti iz Republike Srpske, zbog skromne količine članaka o vijestima u Bosni i Hercegovini. U slučaju portala *Glas Srpske* analiziran je sadržaj podrubrike Vijesti koja se nalazi u rubrici društvo. Analizirani su članci iz pomenutih rubrika koji su objavljeni u periodu 1. januara – 1. juna 2023. godine. U datom periodu ukupno vijesti iz Bosne i Hercegovine je bilo 13.979, a bez vijesti s portala *Leutar.net* iz Republike Srpske ukupan broj ih je 13.884. Od ukupnog broja članaka uočeno je 557 članaka koji su se odnosili na simbole stradanja u proteklom ratu, spomenike, logore, posjete stratištima, memorijalnim centrima, izjave o zločinima, suđenjima i presudama okrivljenim za ratne zločine, obilježavanju dana sjećanja, obilježavanju bitnih datuma u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj koji se pominju u kontekstu zbivanja u proteklom bosanskohercegovačkom ratu, te na ostala pitanja gdje se na neposredan način pominju materijalne i nematerijalne žrtve proteklog sukoba, što čini ukupno 4% sadržaja rubrika u periodu od šest mjeseci. U člancima koji se neposredno odnose na žrtve i zločince, kao i one u kojima se posredno preko obilježavanja ceremonija, dana sjećanja ili na neki drugi način govori o proteklom ratu, naročita pažnja usmjerena je na vijesti u kojima se obavještava o događajima u kojim su stradali “drugi” (pripadnici druge etničke grupacije), te na one koji nas informišu o akcijama što afirmišu pomirenje, međusobno uvažavanje i osudu svakog zločina. U Bosni i Hercegovini postoji nekolicina medija koja je fokusirana na izvještavanje o ratnim zločinima, kao što su, na primjer: *BIRN BIH* (Balkanske istraživačke mreže Bosne i Hercegovine), *CIN* (Centar za istraživačko novinarstvo), *Radio-televizija*

Bosne i Hercegovine (BHRT), *Narodna televizija* (NTV), *Oslobođenje*. Uz navedene, kao jedni od najčitanijih portala u Bosni i Hercegovini, nisu analizirani *Klix.ba* i *Dnevni Avaz*. Sedam portala koji su izabrani za analizu demonstriraju različite pristupe izvještavanju o proteklom ratu, simbolima stradanja, žrtvama rata, kontekstualizaciji oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini, te pomažu u procjeni opšte medijske zastupljenosti simbola stradanja naroda koji su u postdejtonskom periodu konstitutivni. Primarni cilj jeste, posredstvom ukazivanja na karakter i zastupljenost izvještavanja o ratnom stradanju i događajima koji na njih upućuju, eksplicirati ulogu tanatoloških sadržaja u političkom sistemu postdejtonske Bosne i Hercegovine.

Politička eksploatacija simbola stradanja u proteklom bosanskohercegovačkom ratu

Održavanje međuetničkih i međureligijskih antagonizama u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini, između ostalog, može biti potpomognuto i izvještavanjem o događajima u proteklom bosanskohercegovačkom ratu. “Modernizacija i tehnizacija su potisnule smrt time što se ova sve više doživljava posredno preko slika i priča iz medija, a sve manje kroz neposredno iskustvo u vlastitom okruženju” (Kuljić, 2014: 185). U korist održavanja prethodno navedenih suprotstavljenosti djeluju, u najvećoj mjeri, selektivno izvještavanje, politička instrumentalizacija, nedostatak konteksta te senzacionalizam u samom izvještavanju o simbolima, mjestima stradanja i stradalima. Izvještavanje o stradanju u proteklom ratu u Bosni i Hercegovini je stalno prisutna tema u medijskom prostoru u Bosni i Hercegovini. Ratno stradanje, ratni heroji i žrtve prisutna su tema u skoro svakoj redovnoj informativnoj emisiji. Ipak, intenzitet i karakter izvještavanja o ratnim zločinima, stradanju, te o samom karakteru rata varira u odnosu na različite medije.

Zorno se može posvjedočiti prisustvu različitih, međusobno suprotstavljenih, političkih uticaja koji utiču na objektivnost i intenzitet izvještavanja o ratu u Bosni i Hercegovini. Iako se, naravno, ne može poreći važnost ove teme, odnosno medijskog fokusa na ovu temu, simptomatičan je način na koji se o proteklim događajima informiše. Političke podjele, različiti interesi koje etnopolitika kamuflira koriste se izvještavanjem o simbolima stradanja da bi obezbijedile podršku za svoje ciljeve ili za sebe, podstičući atmosferu straha i nepovjerenja

građana u kojoj se etnonacionalističke stranke nameću, proglašavaju, ističu, implicitno podrazumijevaju kao izbavljenici, zaštitnici, koji će se pobrinuti za ugroženo "MI" koje načinju prozvani i pozvani drugi. Političke podjele i nacionalne tenzije takođe utiču na način izvještavanja medija o stradanju. Nažalost svjedočimo instrumentalizaciji simbola stradanja u kontekstu bosanskohercegovačkog postdejtonskog političkog sistema, gdje se o zločinima govori "biranim" riječima i gdje se o njima selektivno izvještava. S obzirom na to da je objektivno i netendenciozno informisanje o ratnim zločinima i stradanju nedužnih neophodno da bi se ostvarile pretpostavke za izgradnju tolerantnog, funkcionalnog i stabilnog društva, pristrasno medijsko izvještavanje ostavlja negativne posljedice na međuljudske odnose i, što treba naročito istaći, generiše međuetnički animozitet koji u budućnosti može eskalirati u novi konflikt. Nerijetko politički predstavnici u Bosni i Hercegovini mirnodopsko stanje interpretiraju kao stanje zamrznutog konflikta, čime se upravo stimuliše produbljivanje podjela i održavanje sukoba. U prilog postavci o političkoj instrumentalizaciji prošlosti govori naredni Fukoov navod.

Istorija je diskurs vlasti, diskurs obaveza kojima vlast potčinjava, to je takođe i diskurs sjaja kojim vlast opsenjuje, plaši i umiruje. Ukratko, vezujući i umirujući, vlast je utemeljitelj i garant reda; a istorija je upravo onaj diskurs kojim će te dve funkcije koje osiguravaju red biti pojačane i učinjene efikasnijim (Fuko, 1998: 87).

Selektivno izvještavanje o ratnim događajima uglavnom je motivisano favorizovanjem jedne od strana u sukobu. Takvi pristupi uglavnom produbljuju postojeće podjele i sprečavaju produktivnu saradnju na ublažavanju i suočavanju sa prošlošću, u cilju prevencije sličnih događaja u budućnosti. Bili takvi medijski izvještaji politički motivisani ili ne, u svakom slučaju služe politici podjela, tj. etnopolulističkom narativu o proteklom sukobu. Senzacionalistički naslovi posvećeni obilježavanju važnih datuma vezanim za prethodni etnički ratni sukob stavljaju naglasak na nasilje, traumu i stradanje, produbljuju osjećaj neprijateljstva i straha. Uz senzacionalizam u medijskom izvještavanju, nedostatak konteksta rezultuje uproštavanjem konflikta i motiva za njega, svodeći nivo razumijevanja na vulagarnu podjelu "NAS" i "NJIH". Političke stranke služe se simbolima stradanja kako bi opravdale svoje političke ciljeve. Medijsko izvještavanje o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, preciznije, medijsko izvještavanje na portalima,

uglavnom korespondira sa političkim narativima o proteklom ratu, na njih se nadovezuje ili ih legitimiše. Poput političkog prostora, medijski prostor karakteriše odsustvo dijaloga sukobljenih vizija. Politička upotreba tanatoloških sadržaja ima veliki uticaj na održavanje pozicija moći unutar institucionalno-ekonomsko-vrijednosnog sistema postdejtonske Bosne i Hercegovine. Dok se pojedinac identifikuje tek posredstvom grupne identifikacije, kolektiv se supstancijalizuje, te se superlativno određuje u odnosu na sve ostale.

Balkanske etničke kulture su epske kulture, to jest, kulture koje su narativno konstituirane ratom. Štaviše, historijska, kulturna i politička stvarnost malih nacija u značajnoj mjeri je ratna stvarnost (Vlaisavljević, 2006: 67).

Simboli stradanja, odnosno izvještavanje o stratištima, zločinima i žrtvama, koliko su posljedica političkog djelovanja, toliko su istovremeno i motiv i opravdanje političke promocije etničke isključivosti i istorijskog revizionizma. Negativan socijalni uticaj etnopolulizma revitalizuje krizni istorijski momenat koji mu je i dao legitimaciju, te obezbijedio podršku.

Istorija je kao i rituali, kao krunisanja, kao pogrebi, kao ceremonije i legende, još jedan činilac jačanja vlasti (Fuko, 1998: 84).

Degradiranje subjekta i urušavanje moralnih i profesionalnih kriterijuma obezbjeđuju pijedestal jednodimenzionalnosti, na kome stoluje homogenost ugrožena svime heterogenim.

Ideologizirano obrazovanje, huškačka historiografija, novinarstvo, književnost i umjetnost etničkog postvarenja i esencijalistička filozofija i društvene nauke ne samo da ne senzibiliraju našu imaginaciju, osobito ne onu građansku, već je otupljuju, sprečavajući svaku mogućnost našeg samoizmještanja, ukopavajući nas u duboki rov u čijemu kalušu se izljeva to majušno, stalno ugroženo, uvijek samoreducirajuće "mi" (Mujkić, 2007: 78).

Nacionalizam, koji naginje šovinizmu, definiše se uz pomoć razlike, njegov legitimitet, njegovo postojanje opravdava suprotstavljenost i diferentnost spram drugih. Naravno, u cilju reflektovanja negativne strane, potencijalni pozitivni efekti nacionalizma se ovdje i ne ističu, što ne znači da ih nema.

Nacionalizam postaje masovan pred prijetnjom rasplamsavanja drugih nacionalizama. Nacionalističke elite su spremne sve učiniti da bi pokazale koliko je stvarna opasnost progona i genocida (Vlaisavljević, 2006: 225).

U izazvanoj atmosferi nesigurnosti, posredstvom generisanja osjećaja animoziteta prema drugima (često onim etničkim i nacionalnim grupama koje su kulturalno i geografski najbliže), javnost se mobilise za nasilna i nečovječna djela, za zločin se nalazi i povod i opravdanje. Etnija je pozvana na zlo kako bi zlo pobijedila. Dobra nacija, nacija vrljih, plemenitih i pravdoljubivih ne dopušta sumnju u vlastitu superiornost time što i zločine, nedjela svojih pripadnika, razumije, opravdava i uvažava.

Sve ideologije se obraćaju “dobrom narodu” i laskaju mu. Niko nije toliko dobar kao današnji Bošnjaci, Hrvati i Srbi. Dobri zakoni se, naprotiv, obraćaju prije svega “lošim ljudima” (Vlaisavljević, 2007a; 157).

Dobrim Bošnjacima, Srbima i Hrvatima loši zakoni su omogućili da dođu u posjed neograničene moći, pa istim zakonima sankcionišu sve Srbe, Bošnjake i Hrvate koji odbijaju da budu “dobri”. Obilježavanje dana sjećanja, kao što su, primjera radi, dan Republike Srpske, dan Bosne i Hercegovine, dani armija koje se međusobno nazivaju takozvanim, podvlače koliko su ciljevi etničkih elita u proteklom bosanskohercegovačkom ratu bili nužni, plemeniti, opravdani da se zaštiti “dobar” narod. Pretpostaviti je da se štiti od onih “zlih”. Kako ističe Todor Kuljić:

(...) sećanje na izabrane mrtve u stvari je isticanje pripadnosti određenim vrednostima i grupama. Ako je, povrh toga, reč o sećanju na poginule, onda se stvara naročita vrsta identiteta stečenog kroz žrtvu (Kuljić, 2014: 182).

Tako narod koji se izborio za svoj identitet kroz žrtvu ističe one koji su žrtvovani, mučeni i ubijeni, da bi svetost podnesene žrtve bila transferirana na kolektivitet.

Nema uspješne etnopolitike bez kulta mrtvih. [...] Mrtvi su ti koji traže rađanje, što neumjerije. Mrtvi vode demografsku politiku, jer ona služi održavanju njihovog imena (Vlaisavljević, 2007b: 44).

U svom simboličkom obličju bosanskohercegovačka etnopolitika je tanatopolitika. Etnopolitika koristi smrt da legitimiše svoje ciljeve. Sam etnonacionalistički narativ obezbjeđuje vitalnost preminulim nacionalnim herojima i žrtvama, dok odriče pijetet svim nevinim žrtvama.

Za politiku je dobra ona smrt čiji se simbolički kapital može javno eksploatirati. Drugim riječima, smrt je dobra ukoliko je dosledna, tj. ako je život uložen u očuvanje vrednosti i ciljeva grupe (Kuljić, 2014: 166).

Parastosti, osvećenja, dženaze, molebani zgodna su prilika da se uloga nevino stradaloga, uloga žrtve zločina, prenesena etniju. Najmalignija posljedica simboličke upotrebe smrti stradalih prepoznaje se u momentu kada se svetost mrtvih izopačuje u svetost etnopolitičke misije. Podsjećanje na ratne žrtve, na stradale, memorijalni centri i dokumentovanje te izvještavanje o zločinima, nedjelima u proteklom ratu ima svoju pozitivnu ulogu za prevladavanje sukobljenosti, suočavanje sa prošlošću, za trenutno i buduće zajedničko funkcionisanje naroda u Bosni i Hercegovini, međutim, rijetki su primjeri nepristrasnog izvještavanja o monstruoznostima i zvjerstvima motivisanim nacističkim motivima. O nekim nevino stradalim nema pomena, dok se o drugima govori i suviše. Todor Kuljić (2014: 63) ističe vrijednost mrtvog tijela kao emotivnog sredstva za reviziju prošlosti, kao vrijednog instrumenta za kanalsanje ponašanja ljudi pogođenih progonima. U izvještavanju o zločinima akcentuje se etnička pripadnost žrtve, što pogoduje etnopolitičkom potenciranju ugroženosti etnije od strane drugih etnija.

Ratna stvarnost je uvijek kulturna stvarnost, zbog čega je neprijatelj uvijek pomalo nestvaran. To znači da ne postoji ratno iskustvo, čisto i neposredno iskustvo, koje nije već interpretacija (Vlaisavljević, 2007b: 66).

Svetost žrtve se naknadno pripisuje svetosti naroda. Interpretacija rata postaje istina o ratu, a mjesto žrtve je dijelom date interpretacije. Mediji slijede tumačenje etnopolitičkog miljea i u bitnoj mjeri učestvuju u konstrukciji interpretacije ratnog stradanja.

Ne treba zaboraviti da su u svakom sećanju, pa i onom na mrtve, povezana osećanja i identitet. Sećamo se da bi učvrstili pripadnost onoj grupi čija je signatura određeni grob (Kuljić, 2014: 184).

Na individualno pamćenje nadograđuje se kolektivno sjećanje. Kolektiv, grupa se nameće subjektu time što mu nudi da njegova žrtva bude i žrtva svih ostalih, pamćenje pojedinca svrstava se u kolektivno sjećanje da bi služilo koheziji pripadnika grupe, naravno, ukoliko isto pamćenje posjeduje potencijal da bude obistinjeno kao žrtva kolektiva. Pogrebni rituali u tanatopolitičkoj upotrebi, danas su, kako piše Todor Kuljić:

(...) pre svega svojevrstne “vežbe” odnosa vlasti sa javnošću, a ne toliko sa nebom. U meri u kojoj svaka pompa, pa i pogrebna, sugerira da nema propadanja grupe, ni sahrana ne izmišlja nego samo osigurava tradiciju (Kuljić, 2014: 64).

Neuravnoteženo, senzacionalističko i iskrivljeno izvještavanje o ratu doprinosi produbljivanju međuetničkih antagonizama. Vjerovatno se za većinu takvih izvještavanja može kriviti povlašćena politička pozicija etnonacionalizma. Politička instrumentalizacija ratnih događaja i manipulacija simbolima stradanja podstiče nacionalističke i ekstremističke stavove, stvaranje stereotipa, motiviše nepovjerenje i mržnju prema drugim etničkim grupama. Etnonacionalističke tendencije koje su uticale na rasplamsavanje sukoba devedesetih u Bosni i Hercegovini održavaju potencijal sukoba upućujući pripadnike vlastitih etnija na zla djela drugih nad njihovim članovima.

Širenje zla se najčešće shvaća kao politička propaganda koja se širi putem mas-medija. Zlo je, dakle, shvaćeno kao zarazna bolest koja se nezaustavljivo širi od glave prema tijelu (Vlaisavljević, 2007a: 60).

U masovnim medijima je evidentno da izvještavanje o simbolima stradanja jeste uglavnom usmjereno na relativiziranje i negiranje zločina počinjenih od strane vlastite etničke ili nacionalne grupe. Da bi se nešto bliže egzemplifikovala medijska upotreba simbola stradanja u proteklom ratu u Bosni i Hercegovini poslužiće analiza sadržaja koji se odnosi posredno i neposredno odnosi na ratni period 1992–1995. u Bosni i Hercegovini.

U razdoblju od 1. januara do 1. juna 2023. godine, *Nezavisne novine* su, od ukupno 1.369 članaka u rubrici Vijesti u Bosni i Hercegovini, objavile 88 članaka koje se odnose na rat i stradanje u posljednjem bosanskohercegovačkom ratu. Portal *Tuzla.info* je objavio 51 članak koji se odnosi na poslednji rat, od ukupno 1.200 članaka u rubrici. *Glas Srpske* je od ukupno 2.321 članka temi posvetio 57 članaka. *Radiosarajevo.ba* je objavio 324 članka koji se odnose na temu od ukupno 4.861 članka koji se odnose na Vijesti o dešavanjima u Bosni i Hercegovini. Portal *Leutar.net* je u periodu prvih šest mjeseci 2023. godine objavio ukupno 132 članka u rubrikama posvećenim Bosni i Hercegovini (95 članaka) i Republici Srpskoj (37 članaka), od čega su se dva članka odnosila na događaje iz proteklog rata, i oni su bili dio rubrike posvećenoj vijestima iz Republike Srpske. Od 1.280 članaka na portalu *Hercegovina.info*, tek četiri članka posvećena su temama koje se dotiču prethodnog međuetničkog sukoba. Na portalu *Buka*, od 2.816 članaka u rubrici posvećenoj vijestima u Bosni i Hercegovini, 31 članak se odnosi na simbole stradanja i očitovanje o proteklom ratu u Bosni i Hercegovini.

Navedenih sedam portala razlikuju se međusobno po načinu izvještavanja o proteklom ratu, što je bila pretpostavka i prije konsultacija sadržaja sa njih. Dva portala iz Republike Srpske (*Nezavisne novine* i *Glas Srpske*) u obzir su uzeti kao reprezentativan uzorak portala iz ovog entiteta koji podržavaju srpsku stranu priče o ratu. Portal *Buka* je uzet kao primjer otvorenijeg pristupa pitanjima koja se tiču prethodnog sukoba, ponajviše da bi se eventualno ilustrovalo alternativni primjer izvještavanja o temi koja je u ovom radu predmet analize. *Leutar.net* je konsultovan radi uvida u način izvještavanja jednog lokalnog, manje posjećenog portala o zločinima, stradanju i ratu. *Hercegovina.info* je, poput *Buke* u Republici Srpskoj, predmet zanimanja radi eventualnog uvida u alternativniji pristup izvještavanju o proteklom bosanskohercegovačkom ratu i pitanjima koja se na njega odnose. *Radiosarajevo.ba* i *Tuzla.info* služe kao egzemplar portala u Federaciji Bosne i Hercegovine, odnosno portala čije je sjedište na prostoru gdje su dominantno nastanjeni Bošnjaci. Treba naglasiti da su predmet interesovanja bili tek članci o proteklom ratu, obilježavanju bitnih datuma koji su u vezi sa proteklom ratom u kojima se direktno pominje protekli rat. Predmet interesovanja svakako su bili, na što je naročito obraćena pažnja, dani sjećanja, godišnjice, presude za zločine, izjave vezane za zločine, presude i stradale, spomenici kao znak sjećanja na protekli rat, uništavanje sakralnih i drugih spomenika koji imaju simboličko značenje za neki narod. Sadržaj svih onih članaka koji su se odnosili na ratove koji su prethodili ratu devedesetih, i svaki drugi pomen sukoba, razaranja i nasilja u kojem se eksplicitno ne navodi protekli rat, nije uzet u obzir. Poseban fokus usmjeren je na izvještavanje o zločinima nad “drugima” i o onima koji su stradali u zaštiti drugih, te o događajima koji su konkretan korak ka pomirenju i suočavanju sa prošlošću, gdje se stimulišu dijalog i uvažavanje.

Prije svega zanimljivo je primijetiti u kojoj mjeri pomenuti portali izvještavaju o stradanju i ratu, odnosno koliko su simboli stradanja i protekli rat zastupljena tema na njima. Portal *Buka* u rubrici Vijesti, za šest mjeseci ove godine, posvetio je temi zločina, simbola stradanja, događajima u proteklom ratu i događajima koji se na neki način odnose na rat 1,10% svog prostora. Istej tematici portal *Leutar.net* posvetio je 1,51%, *Hercegovina.info* 0,31%, *Radiosarajevo.ba* 6,66%, *Tuzlainfo.ba* 4,25%, *Nezavisne novine* 6,43%, *Glas Srpske* 2,46% prostora u vijestima koje su se odnosile na događaje u Bosni i Hercegovini. Iz procentualne zastupljenosti teme ratnog stradanja i samog proteklog rata moguće je ustanoviti da portali koji

podržavaju etničke vizije proteklog sukoba u Bosni i Hercegovini veći prostor daju pomenutim temama. *Buku*, *Hercegovina.info* i *Leutar.net* moguće je okarakterisati kao portale građanske orijentacije, kritičkog usmjerenja, odnosno, u slučaju portala *Leutar.net*, koji je primarno usmjeren na lokalni, odnosno regionalni nivo. Ova konstatacija posebno važi s obzirom na to da je na portalu *Glas Srpske* značajan broj članaka posvećen Drugom svjetskom ratu i ulozi naroda (srpskog) te žrtvi naroda u toku datog sukoba.

Izveštavanje o ratnim zločinima može uticati na osvještavanje javnosti o istorijskoj istini, suočavanje sa prošlošću, promociju pravde, pomirenja, te uopšte mira, tolerancije i međusobnog razumijevanja. Iz tog razloga naročito je važno izveštavati o ratnim zločinima na odgovoran način, s pažljivim pristupom kontekstu, uključiti više perspektiva, viđenja događaja, ukazivati na univerzalnu neprihvatljivost ratnog zločina i potrebu njegove osude. Upravo zbog efekata koje izveštaji o simbolima stradanja o proteklom ratu mogu imati ili imaju, analiziran je i način izveštavanja, odnosno njegov sadržaj. Simptomatično je na koji način pomenuti portali izveštavaju o proteklom ratu u Bosni i Hercegovini. Realizovana analiza sadržaja dovela je do uočavanja zabrinjavajućeg uticaja politike na način izveštavanja o stradanju na ovim prostorima. Vrlo je prisutna eksploatacija tragičnih događaja iz ratne prošlosti zarad opravdavanja etnonacionalističke politike izolacionizma.

Portal *Buka* od 31 članka koji se odnosi na temu, naročito s obzirom na to da je riječ o banjalučkom portalu, što u kontekstu postdejtonske Bosne i Hercegovine, nažalost, treba naglasiti, osam članaka je posvetio zločinima nad Srbima i stradanju srpskog življa, četiri članka su se odnosila na zločine Hrvata i zločine nad Hrvatima, šesnaest članaka se na neki način odnosilo na Bošnjake. Tri članka na portalu *Buka* posvećena su stradalima u zaštiti drugih i drugačijih, dva članka su posvećena zajedničkom (međuetničkom) radu na pomirenju. O ratnim dešavanjima u člancima koji su se odnosili na protekli rat u Bosni i Hercegovini, uglavnom su sažeto iznošene ključne informacije. Portal *Buka* je nepristrasno izveštavao o ratnom stradanju u Bosni i Hercegovini. O zločinima su prenošeni navodi, dok se novinari portala nisu direktno očitovali o zločinu. Vrijedi istaći da je člancima koji su posvećeni zajedničkom djelovanju u ratu suprotstavljenih strana primjetno posvećeno više pažnje. Plemenita djela pojedinaca u ratu i uočavanje tragičnosti sukoba od strane pripadnika različitih etničkih grupa, koji su nekada

bili dijelom suprotstavljenih vojnih struktura, kroz izvještavanje na ovom portalu nedvosmisleno imaju pozitivnu konotaciju. Na ovom portalu se može primijetiti da se neselektivno osuđuje svaki zločin nad drugima te da ga se ni pod kojim uslovima ne dozvoljava razumijevati kao prihvatljiv, opravdan. Uz navedeno, portal *Buka* afirmiše suočavanje sa nemilom ratnom prošlošću.

Hercegovina.info je objavila tek četiri članka koji se na neki način odnose na prethodni ratni sukob. Objavljeni članci odnosili su se na obilježavanje dana Republike Srpske, dana Bosne i Hercegovine, uništeno spomen-obilježje HVO-a i zločin u Ahmićima. U vezi sa člancima koji su posvećeni obilježavanju 9. januara i 1. marta, precizno su i nepristrasno predstavljena suprotstavljena gledišta, jedino ostaje nejasna konotacija naslova koji se odnosi na prvi mart; "DAN JE NEOVISNOSTI Prije 31 godinu preko dva milijuna ljudi izabralo je slobodu". Preostala dva članka informišu nas o ključnim informacijama vezanim za date događaje. *Hercegovina.info* je portal na kojem postoji veliki broj članaka koji se odnose na probleme u postdejtonskom društvu, na korupciju, kriminal, diskriminaciju u savremenom bosanskohercegovačkom kontekstu, što ukazuje na to da izvještavanje o ratnoj prošlosti nije tema na koju je ovaj portal naročito fokusiran. Ovaj mostarski portal ima neutralan uticaj na javno mnjenje u pogledu interpretacije simbola stradanja i podsjećanja na njih. Na istoku Hercegovine, trebinjski *Leutar.net* u dva članka se dotakao proteklog rata: obimniji je posvećen Bošku i Admiri, pravoslavcu i muslimanki stradalima u Sarajevu, a drugi Milanovićevoj posjeti Derventi. U prvom članku odala se počast ljubavi, u čemu je implicitno sadržana i sva stravičnost ratnog sukoba, dok je u drugom članku preneseno saopštenje RVI Banjaluka, koje je preuzeto sa drugog portala.

Glas Srpske, od ukupno 57 članaka koji se odnose na temu, u čak 19 članaka izvještava o parastosima, danima sjećanja i sjećanju na preminule borce. O stradanju drugih i nedužnih objavljena su tek tri članka u podrubrici rubrike Društvo, pošto u rubrici Vijesti umjesto Bosne i Hercegovine imamo rubriku Srbija. Simptomatično je da postoji manje članaka o stradanju drugih nego što ih ima o publikacijama i filmovima koji se odnose na prethodni rat u Bosni i Hercegovini; o položaju boraca u Republici Srpskoj, poređenja radi, objavljena su dva članka u periodu od januara do juna. U člancima se, u pravilu, ističe herojska borba srpskog naroda i uloga žrtve u proteklom sukobu. Primjera radi, u članku koji se odnosi na obilježavanje "Dana bijelih traka" u Prijedoru (objavljenom 31. 5. 2023)

ne ističe se ni ko su stradali, navodi se tek broj ubijenih i ističe da je nošenje traka predmet spora “jer iz Republike Srpske negiraju da je građanima koji nisu bili srpske nacionalnosti bilo naređeno da nose bijele trake oko ruke, kako to tvrde Bošnjaci u Prijedoru”.

Od 324 članka na portalu *Radiosarajevo.ba* koji su se na neki način odnosili na protekli ratni sukob, tri članka su posvećena pojedincima koji su stradali zbog toga što su stali u zaštitu drugih, a četiri članka govore o zločinima koji su počinili Bošnjaci. Jedan od pomenuta četiri, članak o suđenju za zločin pripadniku ARBiH u Bužimu, od 13. 3. 2023. godine, koji je preuzet od BIRN-a, prenosi navode optuženog i ono što se optuženom stavlja na teret, ali propušta se navesti nad kim je počinjen zločin, žrtve skoro da nisu ni pomenute. U tri od četiri članka koja govore o zločinima Bošnjaka navodi se da je to zločin nad Hrvatima. Zanimljivo je da dva članka koja se odnose na zločine pripadnika ARBiH nad Hrvatima u mjestu Trusina slijedi devet članaka koji se dotiču Ahmića, mjesta na kojem su, nedugo nakon zločina u Trusini, hrvatski vojnici izvršili zločin nad Bošnjacima. Sugestivan je toliki nesrazmjer. Broj od preko tri stotine članaka o ratnim zločinima, stradanju i proteklom ratu uglavnom je rezultat politike portala. Naime, svaka izjava o zločinu, presudi, danu sjećanja, komemoraciji, očitovanje o izjavama prenosila se posebno kao vijest. Na primjeru odnosa izvještavanja o Trusini i Ahmićima možda se može konstatovati kako takav način izvještavanja može poslužiti pokrivanju vijesti o zločinima nad drugima i žrtvama koje su imali pripadnici drugih etničkih grupa. Od ukupnog broja članka (324), dva su posvećena događajima koji upućuju na uvažavanje i međusobno povjerenje u ratu suprotstavljenih strana. Riječ je o članku o zajedničkoj posjeti bivših logoraša mjestima zatočenja, koji ima sasvim pozitivnu i afirmativnu konotaciju, te o spomeniku civilnim žrtvama rata u Brčkom.

Portal banjalučkog dnevnog lista *Nezavisne novine*, od 88 članaka, tri je posvetio zločinima koji se pripisuju pripadnicima srpske nacionalnosti: Markale, Mali logor u Banjoj Luci, kao i progon bošnjačkih i hrvatskih civila sa prostora Doboja i Teslića. O tragediji na Markalama kao vijest je, 5. februara 2023. godine, prenesen tvit predsjednika Republike Srpske u kojem se tvrdi da su za pomenuti događaj “dva puta lažno optuženi Srbi”, te da je taj događaj poslužio kao povod za bombardovanje Srba. U članku koji se odnosi na zločin u Malom logoru u Banjoj Luci navedena su imena optuženih, njihovo negiranje krivice te za šta se terete, a

žrtva je svedena na skupnu nominaciju civilno stanovništvo i ratni zarobljenici. Preostali članak koji se odnosi na suđenje za ratni zločin na području Doboja i Teslića izvještava o suđenju optuženom. Sva tri članka o zločinima koji se stavljaju na teret pripadnicima srpskog naroda odlikuje naglašeni nedostatak konteksta. O onima koji su život dali štiteći druge i drugačije nema nijednog članka u podrubrici BiH rubrike Novosti. Takođe, o gestovima, zajedničkom sudjelovanju, akcijama pripadnika različitih etničkih grupa u cilju pomirenja i suočavanja sa tragičnom ratnom prošlošću u Bosni i Hercegovini ne postoji nijedan članak u pomenutoj rubrici u prvih šest mjeseci 2023. godine. Na portalu *Nezavisne novine* dominira narativ o herojskoj ulozi vojske Republike Srpske, a u vezi sa proteklom ratom, civilno srpsko stanovništvo se podrazumijeva kao žrtva. Takođe, na istom portalu potencira se prisustvo zle, zločinačke namjere drugih naroda prema srpskom življu.

Tuzlainfo.ba ima 51 članak koji se dotiče proteklog ratnog sukoba u Bosni i Hercegovini. U jednom članku se podjeća na Srđana Aleksića. Takođe, u jednom članku se pominje optužba za ratne zločine nad civilima srpske nacionalnosti, u kojem se nepristrasno izvještava o zločinu za koji se optuženi terete. U izvještavanju o zločinima počinjenim nad civilima bošnjačke nacionalnosti prisutan je kontekst događaja te se, kao i u većini izvještaja, navode identiteti žrtava. U izvještavanju o zločinima na ovom portalu primjetan je pristup dokumentovanja zločina te su saopštenja i ispovijesti žrtvi precizirani kao takvi. Ipak, u pogledu izjava povodom proteklog ratnog sukoba i obilježavanja bitnih datuma koji se odnose na protekli sukob, u nekoliko navrata, prisutno je reagovanje na navode, očitovanje o izjavama od strane samih novinara.

U vezi s izvještavanjem o simbolima stradanja te događajima koji se odnose na protekli rat u Bosni i Hercegovini, primjetno je kako pomenute teme, i poslije više od trideset godina od početka rata, jesu teme kojima se posvećuje dosta prostora. Portale koji su više kritički orijentisani karakteriše otvoreniji i profesionalniji pristup izvještavanju o proteklom ratu, te ova tema zauzima manje prostora u odnosu na portale koji zagovaraju, podržavaju određenu perspektivu u odnosu na prethodni sukob. Naročito pozitivan primjer odnosa prema temi ratnog stradanja jeste izvještavanje portala *Buka*. Na portalima koji etničko-nacionalnoj odrednici pridaju aksiomatsku konotaciju temi proteklog ratnog sukoba pridaje se više pažnje, u prosjeku oko 5% svih članaka rubrike Vijesti, odnosno novosti koje se odnose na Bosnu i Hercegovinu. *Glas Srpske* ide i korak dalje, te umjesto podrubrike

Bosna i Hercegovina u rubrici Vijesti ima podrubriku Srbija. Na četiri od sedam portala čiji je sadržaj konsultovan smrt u velikoj mjeri služi politici, ili, drugačije rečeno, politika se u velikoj mjeri oslanja na upotrebu smrti za vlastitu legitimaciju. Većinu sadržaja koji se odnosi na temu karakteriše odsustvo konteksta, te se selektivno izvještava o zločinima u proteklom ratu. Stoga se može potvrditi gruba konstatacija da tanatopolitika postdejtonskog etnonacionalističkog političkog korpusa uglavnom odriče drugom i drugačijem pravo da bude žrtva.

Zbog neuspjeha u prepoznavanju patnje i traume drugih društvenih grupa, zajednice bivaju onemogućene zauzeti moralni stav prema drugim zajednicama (Benčić, 2015: 3).

Merker (2010: 677) ističe da identifikacija nacionalnih vrijednosti sa vrijednostima roda utiče na to da se svako "etnički različit" odbaci, kao i da je to jednako važno koliko i kreiranje ideologizama koji podstiču društvenu koheziju. Portali koji slijede narativ političkih opcija koje se određuju kao nacionalne u jako maloj mjeri izvještavaju o zločinima koji su počinjeni nad drugima, uz to se o stradanju drugih nerijetko izvještava tek ponekad, posredno, preko izjava zvaničnika. Sem što bi se takav pristup izvještavanju mogao okarakterisati kao diskriminatoran, kontraproduktivan za suočavanje sa prošlošću i za buduću međuetničku saradnju, odnosno funkcionisanje, on se može okvalifikovati i kao neprofesionalan. Neprihvatljivo je da se tragičnim događajima, ratnim zločinima služi kao agensima etnopolitike. Mediji u Bosni i Hercegovini često su pod uticajem političkih interesa i etničkih podjela, što, kao što možemo prosuditi, može uticati na objektivnost i uravnoteženost izvještavanja o ratnim stradanjima. Mediji mogu koristiti stradanje kao političko oružje, ističući ono počinjeno od strane drugih etničkih ili nacionalnih grupa, dok minimaliziraju ili ignorišu zločine od strane vlastite grupe. Ovakvo pristrasno izvještavanje utiče na održavanje podjela i sprečava napredak u pomirenju i suočavanju sa prošlošću.

Politička upotreba smrti služi kao uporište etnopolitike u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini. Uloga tanatopolitike u postdejtonskom kontekstu alijenira javnost od konteksta i doprinosi produbljenju i održavanju animoziteta između etničkih grupa.

Razni svetli grobovi homogenizuju užu ili širu grupu, markiraju uže ili šire oblike solidarnosti i, naravno, isključuju razne kategorije Drugog (Kuljić, 2014: 60).

Političke stranke i vođe u Bosni i Hercegovini koriste grobove kao sredstvo mobilizacije i manipulacije javnim mnjenjem. Politička retorika etnopolitike često se oslanja na traumu u ratu kako bi podsticala mržnju, neprijateljstvo i strah.

Nacionalna zajednica živih se ne oslanja na zajednicu mrtvih sunarodnika samo zbog poštovanja, nego su seobe mrtvih afektivno pokretale zajednicu živih. Da nema uspješne mobilizacije nacije bez spona njenih mrtvih i živih pripadnika nedvosmisleno potvrđuju i poslednji ratovi na Balkanu. U pomenutim sukobima su mnoga mrtva tela bila sredstva za traženje političke odštete. Na svim stranama su otkrivane masovne grobnice i masakri. Mediji su prepoznavali dželate u drugoj strani, a mrtvi su služili za revanšističko namirivanje računa i za reviziju prošlosti (Kuljić, 2014: 62).

Borba sunarodnika u proteklom ratu interpretirana je kao herojska borba, borba pravednika. Učesnici rata se u pristrasnim medijima posebno ističu kao heroji rata. Herojstvo pojedinca se obavezno transferira u narativ o herojstvu naroda, i povratno, u pravilu, jeste dio istog narativa.

Najvlastitija imena su imena ratnih heroja. Slavljenjem imena svojih heroja koji su poginuli u borbi, poražena etnija ne samo da čuva svoju prošlost od zaborava nego i nastavlja da brani najdragocjeniju etničku teritoriju (Vlaisavljević, 2006: 71).

U Bosni i Hercegovini svjedočimo porazu sve tri etnije, a slavljenje herojstva sunarodnika očituje se kao poseban oblik prezervacije kohezije grupe, održavanja veze ljudi i teritorije, tla, što jeste karakteristično obilježje nacionalizma (veza krvi i tla). Posredstvom akcentovanog herojstva vojnika i vojskovođa realizuje se i depolitizacija bosanskohercegovačkog građanina, njegovo, kako to formuliše Asim Mujkić, "po-narođivanje".

Naime, sukus njegovog političkog transferiran je u sferu biološkoga (krvno srodstvo) i samo unutar nje on može djelovati, ali samo kao pripadnik kolektiva (Mujkić, 2007: 31).

Posebno značajan prostor, tle jeste bojno polje.

Smrt heroja je monumentalni događaj u etničkoj simbolizaciji teritorije, a mitskom predajom o proteklom sukobu lijepom smrću umiru svi preci. [...] Bojno polje sadrži privilegiranu semiotičku agrikulturu: ono je mjesto gdje su zasađena najvlastitija od svih vlastitih imena (parafraziran: Vlaisavljević, 2006: 71).

Prisutna tanatopolitika na prostoru postdejtonske Bosne i Hercegovine koristi smrt za opravdanje i artikulisanje vlastitih ciljeva. Naročito je primjetno nadomještanje političke interpretacije žrtve religijskom te manipulacija odnosom svjetovnog i svetog koja iz toga proishodi. Čim borba se borba etnije proglašuje svetom, tema se sve manje nalazi kao prikladna za preispitivanje, propitivanje. Todor Kuljić u svom djelu *Tanatopolitka* citira Lojda Vornera koji tvrdi da “čim se povuče razlika između svetog i svjetovnog smrt se postavlja u jezgro svetog jer je deo okruženja koje se ne može kontrolisati niti razumeti, od koga mnogi zavise i koje je izvor dubokih strepnji i straha” (Kuljić, 2014: 35). Dženaze, parastosi, molebani i drugi religijski obredi prisutni na obilježavanju godišnjica smrti sunarodnika potencijalno ukazuju na pripisivanje svetosti etničkih heroja. Pridodavanje religijske konotacije etničkoj bitno utiče na čvršću integraciju članova društva u etničku grupu.

Pogrebni rituali naglo su razdvojeni po strukturi ceremonijala na pravoslavne, katoličke i islamske, iako su u skoroj prošlosti bili daleko ujednačeniji u svjetovnoj socijalističkoj državi. Zato što danas ovi rituali osiguravaju identitet, ali tako što se ne izmišljaju, nego se samo oživljavaju (Kuljić, 2014: 35).

Naime, “funeralni rituali simbolički spajaju žive i mrtve, ponovo reintegrišu žive, osposobljavaju ih za život nakon nestanka člana i time povezuju prošlost i budućnost” (Kuljić, 2014: 32). Herojska smrt sunarodnika obezbjeđuje njegov “vječni” život kroz sjećanje na njegov “pravednički” doprinos za etničku zajednicu. Religijski ritual veže pojedinca i grupu.

Okupljanje grupe nad lešom se manje ili više planski dramatično u zavisnosti od osećanja koje treba podstaći kod porodice ili kod društva (ponos ili osvetu) i stanja koje treba uvesti (jedinstvo ili kažnjavanje krivca) (Kuljić, 2014: 38).

No, “vjera je odnos vjernog i Vjernog, odnos koji nije moguć bez slobode obje uključene strane” (Mahmutćehajić, 2015: 50).

Ugo Vlaisavljević pokreće zanimljivo pitanje koje osvjetljava momenat manipulacije mnjenjem, odnosno instrumentalizaciju podsjećanja na tragičnu prošlost od strane etnopolitike. Na pitanje ko socijalizira odrasle u etnosocijalnoj reformi Ugo Vlaisavljević ističe da to “mogu činiti samo oni koji su od njih stariji,

koji su stariji od staraca koji i sami još podliježu ovoj socijalizaciji” (Vlaisavljević, 2007b: 38). Na istom mjestu se podvlači da je to istovremeno i najistaknutiji način “prenošenja kulturnih obrazaca i formi, [...] najvažniji način, onaj kojem su podređeni svi drugi” (Vlaisavljević, 2007b: 39). Ovakva vrsta socijalizacije naročito je pogodna za instrumentalizaciju zbog toga što se govoreći o mrtvima (neprisutnima) govori u njihovo ime, preuzima njihov glas.

Naročitu pogodnost u ovom slučaju pruža razdaljina koju reprezentiranje imena mora premostiti. [...] Ako među ljudima neko nekoga treba da zastupa, onda je najveći raspon za takav međuljudski odnos postavljen između nekog sadašnjeg pretka, pretka koji je idealniji što je stariji (Vlaisavljević, 2007b: 40).

Ono čemu svjedočimo kada je riječ o upotrebi simbola stradanja u proteklom ratu jeste proces institucionalizacije sjećanja. Kontrola narativa služi etnopolitičkom oblikovanju narativa o ratnim događajima, da bi taj isti narativ potpomogao političke ciljeve etnonacionalističkih opcija. Pozivanje na svetost, upotreba religijskih simbola, kao i emocionalni apeli vlasti služe podsticanju etničke solidarnosti i održavanju neprijateljstva prema drugim religijskim i etničkim grupama.

Pozivanje na religijske izvore jeste samo potpora da se u etnonacionalni nacrt uključi ukupnost pojedinačnog i narodnog bića, ali i da se na široj razini dobiju saosjećanje i potpora onih koji su vezani za iste religijske simbole i značenja. Ljudskost, kao način svjedočenja Boga u svijetu, svedena je tako u raspršene zasebnosti, pri čemu Bog nije ni Bog svih svjetova, ni Pravedni, ni Milosni. Zato On u ideologiziranoj svijesti biva sveden na boga koji se shvaća u skladu s uvjetima provedbe etnonacionalnog nacrt, pa je On samo bog stvoren u slici etnonacionalnog uzora (Mahmutćehajić, 1998: 117).

Etnopolitika ima za cilj ostanak na vlasti, kako ističe Asim Mujkić, nju ne odlikuje neka posebna doktrina, niti politička vizija. “Njezin *raison d’etre* je kriza, konstantno pozivanje na egzistencijalnu opasnost, ugroženost s kojom se ‘njezina’ grupa stalno suočava” (Mujkić, 2007: IX). Za mobilisanje emocija grupe koje bi za posljedicu imalo solidarnost etničke grupe, od ključne je važnosti politička upotreba smrti. Međutim, nije svaka smrt jednako upotrebljiva za pozitivan ishod etnopolitičke tendencije. Najpogodnije za eksploataciju jesu herojske smrti istorijskih ličnosti, pri čemu značajna imena koja se ne mogu dovesti u vezu ni sa jednom ideologijom imaju posebnu vrijednost, dakle nacionalni heroji (Kuljić,

2014: 47). Hose Ortega i Gaset tvrde da se grupa veže uz autoritete: državu, ideologiju, državnika, vojsku itd. (Kovač, 1997: 102). Pitanje ratnih događaja je za etnopolitiku pitanje od javnog interesa jer se upravo odnosi na vezu grupe i heroja, koja je određujuća za djelovanje i funkcionisanje grupe koja se zasniva na etničkim ili nacionalnim principima.

Rat istovremeno znači masovnu histeriju javnosti, te masovno širenje nacionalizma, što stvara osobito nekritičku javnost, koja je k tome zbog patriotskog ponosa, osobito nesklona kritiziranju vlasti (Margetić, D., 2019: 305).

Potenciranje nacionalnog ponosa i medijska zastupljenost nekritičkih, tendencioznih izvještaja o proteklom ratu posebno doprinose nekritičkoj javnosti u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini. Nekritička javnost, povratno, utiče na promociju etnopolitičke tendencije institucionalizacije etničke diskriminacije.

U suprotnosti građanskom idealu maksimalno inkluzivne participacije, sama etnopolitika u Bosni i Hercegovini se razvija uz pomoć sredstava legalne demokratske procedure kao mehanizam ekskluzije. Građani su od početka podijeljeni u autohtone grupe i druge, tuđe grupe (Mujkić, 2007: VI).

U vezi sa pitanjem političke upotrebe prošlosti, konstruktivistička perspektiva saznanja se nudi kao posebno relevantna i signifikantna. Ova je perspektiva prevashodno fokusirana na procese konstrukcije prošlosti.

Znanje o prošlosti i realna prošlost bitno se razlikuju. Ne osporava se, dakle, prošlost, već mogućnost pouzdanog znanja o prošlosti. Ovo otuda što tobože ne možemo iskoračiti izvan uslova misli i društva koji određuju naše znanje (Kuljić, 2003: 297).

Ideja da je prošlost uvijek "djelo" sadašnjosti jeste posebno pogodna za način na koji se prezentuje protekli rat u Bosni i Hercegovini. S obzirom na to da mišljenje, stavove, vrijednosti, navike, sklonosti javnosti ne grade samo mediji, nego i obrazovanje, socijalna okolina, institucionalni okvir, kulturna politika, možda je i samo subjektivno određivanje etničkom nominacijom, kao rezultat konstituiranja identiteta unutar grupe, momenat u kojem se viđenje prihvata kao zdravorazumsko.

Važno je uvidjeti da prošlost nije sila koja određuje sjećanje u sadašnjosti. Puno je ispravnije sagledati prošlost kao rezervoar simbola, isprepleten brojnim temama koje čine temelj i strukturu njegovog ukupnog povijesnog prostora (Benčić, 2015: 3-4).

Vlasti mogu promijeniti i reinterpretirati istorijske činjenice, u ključnoj mjeri oblikovati kolektivno sjećanje, zahvaljujući instrumentima moći kojima raspolažu. Vlast kreira okvir unutar kojeg pojedinac internalizuje perspektivu. No, treba istaći, uspjeh oblikovanog kolektivnog sjećanja teško da je ikada potpun, jer narativnu konstrukciju nužno i neizbježno nazubljuju činjenice. Ipak, perspektiva konstruktivizma izuzetno je pregnantna za uvid u način, proces konstrukcije kolektivne istorije, velikih priča zajednice koje u ključnoj mjeri određuju djelovanje njenih članova. Mediji su važan dio ove priče, jer je uloga medija kao katalizatora društvenih promjena i emancipacije društva u savremenom kontekstu neophodna. No, kada su mediji instrument moći vlasti, za posljedicu imamo i pojedince koji su slučajevi, slučajni, odbačeni članovi zajednice. Spinoza, naime, nije poslednji anatemisani.

ZAKLJUČAK

Etnopolitički kurs u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini kreirao je diskurs u kome se, umjesto života, govori o suživotu, gdje se govori o narodu umjesto o građanima. Kreirana naracija čini neraskidivom vezu između prošlosti i sadašnjosti. Oslanjajući se na prošlost etnopolitika u Bosni i Hercegovini tvori karakterističan okvir prihvatljivog konstituisanja individualne i kolektivne identifikacije. Rusmir Mahmutćehajić dijagnostifikuje korijene rata upravo u “simbolima i značenjima na kojima je razvijeno racionaliziranje narodnog sjećanja” (Mahmutćehajić, 1998: 116). Nakon sukoba devedesetih godina, huškačka, ratna retorika je i dalje prisutna u medijima. Mediji u službi naroda, koji podržavaju narod, djeluju unutar etnopolitičkog diskursa. Još u toku proteklog rata, filozof Miodrag Živanović (1997: 42) ističe kako je “parola ‘u ime naroda’, već dugo vremena jedini kriterij novinarske profesionalnosti, selekcije informacija i u krajnjoj liniji, ta parola je i osnovni kriterij istine”. Održavanjem aktuelnosti teme sukobljenosti i nepremostivih oprečnosti sa nedobronamjernim susjednim etničkim grupama održava se i potencijal izbijanja novog etničkog sukoba.

Sve dok društvo raspolaže kapitalom nagomilane mržnje i podozrenja, ljudi će nastaviti da se njime koriste i da ga oplođuju. Svi se spremaju protiv moguće susedove agresije i svoje pripreme tumače kao potvrdu njegovih agresivnih težnji (Žirar, 1990: 93).

Kada se promociji međuetničkih antagonizama i oprečnosti vizija pridoda religijska konotacija, dodatno se usložnjava proces eliminacije potencijala nasilja. Područje teologije podstiče i podržava narativ o nerazrješivosti razlika, suprotstavljenosti među narodima.

Čim se odustane od postavke o njihovoj razrješivosti, razlike izmiču u područje teologije, gdje se traga za počelnim opravdanjem straha od drugog i drukčijeg (Mahmutćehajić, 2015: 22).

Etnopolitičke perspektive u Bosni i Hercegovini su uzajamne, međusobno se nadopunjuju. Relevantnost etnopolitičkog narativa u Bosni i Hercegovini u bliskoj je vezi sa instrumentalizacijom prošlosti. Odsustvo prisutnosti u sadašnjosti zamagljuje korupciju, nefunkcionalnosti sistema, opštu eroziju inteligencije i morala, beskrupuloznost, bahatost, aroganciju onih koji su plaćeni da zastupaju interese građana. Da bi se izbjegao “začarani krug” nasilja “trebalo bi uništiti opasne ostatke nasilja koji onda i stavljaju tapiju na budućnost, trebalo bi ljude lišiti svih primera nasilja, kojih je sve više i stalno proizvode nove imitacije” (Žirar, 1990: 93).

LITERATURA

- Benčić, A. (2015). *Socijalna konstrukcija kolektivnih sjećanja na domovinski rat*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučiliša u Zagrebu.
- Fuko, M. (1998). *Treba braniti društvo*, Novi Sad: Svetovi.
- Hantington, S. (2000). *Sukob civilizacija*, Banjaluka – Podgorica: Romanov – CID.
- Kovač, M. (1997). *Cvjetanje mase*, Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Kuljić, T. (2014). *Tanatopolitika*, Beograd: Čigoja štampa.
- Kuljić, T. (2003). “Postmoderna i istorija”, *Sociologija* 45 (4), 289-302.

- Mahmutćehajić, R. (2015). *Andrićevstvo*, Beograd: Clio.
- Mahmutćehajić, R. (1998). *Kriva politika*, Tuzla: Radio Kameleon.
- Margetić, D. (2019). *Krvave balkanske milijarde*, Zagreb: izdanje autora.
- Merker, N. (2010). "Nacionalne ideologije i kolonijalistički mitovi u suvremenoj Europi", *Filozofska istraživanja* 30 (4), 671-687.
- Mujkić, A. (2007). *Mi građani etnopolisa*, Sarajevo: Šahinpašić.
- Vlaisavljević, U. (2006). *Etnopolitika i građanstvo*, Mostar: Dijalog.
- Vlaisavljević, U. (2007a). *Pripitomljavanje nacionalizma*, Sarajevo: Maunagić, d.o.o.
- Vlaisavljević, U. (2007b). *Rat kao najveći kulturni događaj*, Sarajevo: Maunagić, d.o.o.
- Žirar, R. (1990). *Nasilje i sveto*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Živanović, M. (1997). *Stakleno oko*, Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Portali:
- *Buka*, rubrika BiH, od 1. januara do 1. juna. 2023. godine.
- *Glas Srpske*, rubrika Društvo, podrubrika Vijesti, od 1. januara do 1. juna 2023. godine.
- *Hercegovina.info*, rubrika BiH, od 1. januara do 1. juna 2023. godine.
- *Leutar.net*, rubrika Vijesti, podrubrike Republika Srpska i Bosna i Hercegovina, od 1. januara do 1. juna 2023. godine.
- *Nezavisne novine*, rubrika Novosti, podrubrika BiH, od 1. januara do 1. juna 2023. godine.
- *Radiosarajevo.ba*, rubrika Vijesti, podrubrika Bosna i Hercegovina, od 1. januara do 1. juna 2023. godine.
- *Tuzlainfo.ba*, rubrika Bosna i Hercegovina, od 1. januara do 1. juna 2023. godine.

POLITICAL EXPLOITATION OF THE SYMBOL OF SUFFERING IN THE PAST BOSNIA AND HERZEGOVINA WAR

Summary: Reminder of the victims, innocent casualties of the past Bosnian-Herzegovinian war, crimes, and atrocities during that period, are a daily occurrence in the media space of post-Dayton Bosnia and Herzegovina. The level of mutual disregard is illustratively evidenced by the ways in which the role of the opposing side in the tragic events is presented, often implying a threat from the other side and ill intentions. In this paper, among other things, the aim is to determine the level and nature of media representation of symbols of suffering in the past war on certain news portals in Bosnia and Herzegovina, and, indirectly, to indicate the nature of the analyzed content. The content of articles dedicated to this topic attempts to present the character of representing tragic events and answer the assumption that it involves the exploitation of tragic events from the war past to justify ethnonationalistic policies of isolationism, whether justified or unjustified. The escalation of ethnonationalistic hatred, fueled by continuous emphasis on the ethnicity's vulnerability, spreads and sustains an atmosphere of fear, mistrust, and insecurity in Bosnia and Herzegovina. The thanatopolitics of the post-Dayton ethnonationalistic political corpus largely denies the right of others to be a victim and, in that sense, is identical for all political options that declare, in nominal and functional terms, themselves national. Using inductive and deductive methods, critical methods focused on contextual understanding, qualitative and quantitative content analysis, this study aims to diagnose the way thanatological content is presented and suggest its role in the political system of post-Dayton Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *ethnonationalism, war crimes, memory, suffering, isolationism, media.*

UTICAJ SOCIO-EKONOMSKIH PRILIKA PORODICE NA OBRAZOVNA POSTIGNUĆA DJECE S TEŠKOĆAMA U RAZVOJU

Sabira Gadžo-Šašić

Vanredna profesorica, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Odsjek za socijalni rad

Merdžana Bezdob

MA socijalnog rada, asistent u nastavi

Sažetak: U radu je teorijsko-empirijskom analizom ukazano na uticaj socio-ekonomskih porodičnih prilika na obrazovna postignuća djece s teškoćama u razvoju. S tim u vezi posebno je u teoretskoj elaboraciji ukazano na uticaj porodične klime na obrazovna postignuća djece, posebno one s invaliditetom, te na funkcije porodice (razvojna, reproduktivna, odgojna, funkcija društvenog položaja, ekonomska i funkcija pružanja zaštite). Također su u teoretskom djelu elaborirane specifičnosti obrazovanja djece s teškoćama u razvoju u Bosni i Hercegovini, te porodične prilike u kojima žive. Poseban fokus u radu stavljen je na rezultate empirijskog istraživanja kojim je obuhvaćeno ukupno 96 roditelja s područja Kantona Sarajevo. Rezultati istraživanja pokazuju da socio-ekonomske prilike imaju značajan uticaj na obrazovna postignuća, odnosno da djeca s teškoćama u razvoju, koja žive u boljim porodičnim prilikama i čiji roditelji imaju veći nivo obrazovanja, postižu bolji uspjeh u školi. Također se kroz analizu došlo do spoznaje da su te porodice opterećene dodatnim troškovima za dijete s teškoćama u razvoju, zbog čega je važno uključivanje važnih društvenih aktera za pružanje svih vidova podrške koji mogu pridonijeti boljim socio-ekonomskim prilikama, a sve u svrhu poboljšanja njihove školske uspješnosti. Empirijska analiza se bazira na stavovima roditelja djece s teškoćama u razvoju, te prezentirani rezultati potvrđuju da su socio-ekonomske prilike u uzročno-posljedičnoj vezi s uspjehom njihove djece, što i jeste bila generalna hipoteza u istraživanju.

Ključne riječi: *Porodica, dijete s teškoćama u razvoju, obrazovanje, postignuća, socio-ekonomske prilike*

UVOD

Porodica nije samo najvažnija i najprirodnija primarna sredina neophodna za pravilan razvoj i formiranje djeteta nego ona, prema brojnim pokazateljima i rezultatima istraživanja (Kamenov, 1997; Ćatić, 2004), trajno određuje uspjeh djeteta u izvanporodičnom užem i širem okruženju. S tim u vezi neki autori (Omerović i dr., 2009) navode da se na osnovu roditeljskog ponašanja stvara pozitivna ili negativna porodična klima. Tako se pozitivna obilježja porodične klime susreću u situacijama u kojima su roditelji iskreni, pažljivi, razumiju dječije probleme, dijele ih s njima, kada se raduju i vesele s djecom, a u slučaju opasnosti po razvoj djeteta postaju strogi i ozbiljni. Navedenom neki autori (Jahić, 2015) dodaju i važnost emotivne zrelosti i brižnosti od čega zavisi zadovoljavanje dječijih potreba na način da se ne guši njihova sloboda.

Kakav će uspjeh u školi dijete postizati zavisi od brojnih faktora, a stalan interes istraživača za ovo područje dodatno pojačava važnost sistemskog proučavanja faktora koji utiču na školski uspjeh djeteta. Neka istraživanja (Steinmayr i Spinath, 2009) potvrdila su da se školski uspjeh djeteta može predvidjeti kroz varijable učenika poput: spola, općeg faktora inteligencije, stepena motivacije učenika, samoprocjena sposobnosti, potom osobine ličnosti, ali i pod uticajem socijalnih faktora poput: porodice, nastavnika, vršnjaka, škole i nastavnog procesa. Jedan od posebno važnih faktora koji utiče na obrazovna postignuća djece jesu prilike u porodici, što je dodatno izraženo kod djece s teškoćama u razvoju koja zahtijevaju dodatnu pažnju i podršku porodice. Da li će jedno dijete biti prihvaćeno u krugu svojih vršnjaka u školi, u nekom izvanškolskom obliku aktivnosti i druženja, kakav će biti uspjeh djeteta u toku školovanja, pa čak i kakav će biti uspjeh pojedinca uopće, najvećim dijelom zavisi od porodičnog odgoja, ali i porodičnih prilika u prvim godinama života. Zato se može konstatirati da dijete u porodici stiče prva iskustva u odnosima s drugim ljudima, u porodici se dijete socijalizira, emocionalno profilira, razvija svijest o sebi i formira osjećaj sigurnosti koji mu je neophodan za uspješnu komunikaciju s izvanporodičnim okruženjem. Kvaliteta porodičnih odnosa, kao i dominantni odgojni stil u porodici, utiče značajno na kvalitetu odnosa djeteta prema pojedincima i situacijama izvan porodice. Također, socioekonomski faktori u značajnoj mjeri imaju uticaj i na pristup roditelja prema svakom djetetu, a samim tim i prema djetetu s teškoćama u razvoju. Porodice u kojima kvaliteta života odstupa od prosjeka najčešće nemaju mogućnost da

iskoriste sve resurse u obrazovanju djece s teškoćama zbog činjenice što se u BiH, nažalost, profesionalni tretmani (logoped, defektolog, psiholog) manje ili više dodatno plaćaju (Gadžo-Šašić i Bihorac-Hadžimuhović, 2021), što dodatno opterećuje budžet porodice djeteta s teškoćama u razvoju. Zbog navedenog ne iznenađuje da se ističe da se rođenjem djeteta s teškoćama u razvoju porodica suočava s mnogim stresorima koji zavise od kapaciteta porodice, načina nošenja i suočavanja sa stresom, crta ličnosti članova porodice te prilagođavanja uloga novonastaloj situaciji (Wagner Jakab, 2008). Zapravo, prema mišljenju nekih autora (Šaško, 2021), pojedinci s nižim socio-ekonomskim statusom izvještavaju o većoj izloženosti stresnim životnim događajima i o jačem utjecaju tih događaja na fizičko i mentalno zdravlje od pojedinaca višeg socio-ekonomskog statusa. Kao moguće objašnjenje veze između socio-ekonomskog statusa i zdravlja navodi se različita izloženost stresu (Lupien i dr., 2000). Tako nizak socioekonomski status pojačava osjetljivost pojedinca te povećava vjerovatnoću nastanka hroničnog stresa koji, prema nekim drugim autorima (Attar, Guerra i Tolan, 1994), pojedinca čini ranjivijim i osjetljivijim na svakodnevne stresne situacije, ali i stvara okolnosti u kojima se takve situacije češće javljaju.

Pojmovno određenje i funkcije porodice

Porodica kao osnovna društvena ćelija predstavlja jednu od najsloženijih, ali i najtrajnijih društvenih grupa. Stoga, kao takva, zahvata brojne sfere života pojedinca, te ne iznenađuje da se prilikom definiranja uzimaju u obzir mnogi aspekti poput: filozofskih, socioloških, psiholoških, odgojnih, pa i pravnih i ekonomskih. Porodica predstavlja društvenu zajednicu s kojom se svaki pojedinac povezuje, za kojom svaki pojedinac osjeća potrebu, jer ciljevi koji se ostvaruju u porodici predstavljaju temelje za kasniji život pojedinca. Život unutar porodice je zasigurno najintimnija sfera ostvarenja života čovjeka. Golubović (1981) ističe da porodica predstavlja zajednicu spolova i djece koja nastaju na temelju takve veze, pri čemu djeca mogu biti i usvojena. Isti autor tvrdi da je porodica primarna zajednica unutar koje se razvija ličnost djeteta i ujedno obezbjeđuje psihosocijalnu povezanost članova. U Pedagoškoj enciklopediji (1989: 128, prema Pašalić-Kreso, 2004) navodi se da je porodica “u najopćenitijem smislu društvena grupa historijski promjenjivog oblika u čijim okvirima se odvija proces reprodukcije društvenih individua; proces prirodne reprodukcije koji

podrazumijeva rađanje, odrastanje i umiranje ljudskih individua, s jedne strane, i proces društveno-kulturne reprodukcije, s druge strane, koji se odvija kroz proces socijalizacije, individualizacije i zaštite i psihosocijalne stabilnosti i integriteta odraslih pojedinaca”. Majstorović i dr. (2007) ističu da je porodica mjesto gdje su međuljudski odnosi najintenzivniji, najbogatiji i predstavlja najbolje okruženje za razvoj djeteta, ali i za brigu o drugim članovima porodice.

U svakom slučaju, kada se definira porodica, uglavnom se ističe njen značaj kao prvobitne društvene grupe / zajednice, koja ima vitalnu važnost za svakog pojedinca, a posebno za djecu s teškoćama u razvoju, koja puno duže nego ostala djeca trebaju potporu, odnosno podršku u savladavanju svakodnevnih zadataka i obaveza. Zbog toga se može konstatirati da porodica za djecu s teškoćama u razvoju predstavlja temelj ostvarenja i uključivanja u širu društvenu zajednicu. Zato je porodica nezamjenljiva sredina u životu pojedinca, u životu djeteta i temeljni je faktor koji utiče na dijete i oblikuje njegov rast i razvoj, posebno one djece koja iz bilo kojeg razloga pokazuju znakove drugačijeg u odnosu na ostale. Zapravo, porodica ima osnov u emocijama, ljubavi i privlačenju i obilježena je zajedničkim stanovanjem, kao i ekonomskom saradnjom članova porodice, što se posebno važno pokazalo u stvaranju uslova za pravilan rast i razvoj djece s teškoćama u razvoju koja mogu kvalitetno rasti i razvijati se samo ukoliko postoje visoko kvalitetni odnosi među članovima porodice.

Iz svega navedenog proizlaze i određene funkcije porodice, a jedna od primarnih je razvojna funkcija koja proizlazi iz činjenice što unutar porodice dijete stiče prve utiske o spoljnom svijetu, prima savjete i postaje svjesno okruženja u kojem bitiše (Imširagić i Hukić, 2010). Naime, smatra se da roditelji prilikom odgoja djece imaju udio oko 70%, dok preostalih 30% dolazi od strane vrtića, škole te šire sredine. Unutar porodice oblikuju se prvi socijalni stavovi djeteta, navike za rad i red. Međutim, roditelji koji imaju dijete s teškoćama u razvoju suočavaju se s mnogim izazovima jer ta djeca trebaju roditeljsku podršku mnogo više i duže od djece bez invaliditeta, a ti roditelji nerijetko trebaju pomoć cijele društvene zajednice i društvenih struktura (Imširagić i Hukić, 2010). Zbog toga je od posebne važnosti da roditelji imaju podršku stručnjaka, a posebno socijalnih radnika, koji trebaju kroz proces savjetovanja osnažiti roditelje da uz saradnju u ranom djetinjstvu dijete s teškoćama u razvoju otkrije svoje sposobnosti. Od toga zavisi terapija i uključivanje djeteta u sve društvene sfere, uključujući i obrazovne.

Reproduktivna funkcija porodice ogleda se u tome što porodica predstavlja okruženje u kojem se djeca rađaju, odgajaju, usmjeravaju i dalje uključuju u cjelokupan društveni život. Stoga, reproduktivni cilj porodice jeste produženje vrste, jer kad ne bi bilo stvaranja potomstva, tada bi nestao i kontinuitet života ljudske zajednice (Hrnjica, 1990).

U tijesnoj vezi s reproduktivnom je odgojna funkcija porodice. Zapravo, unutar porodice se stiču uslovi za dalji odgoj u svim sferama života pojedinca. Odgojna funkcija porodice ne može se kompenzirati niti jednim drugim edukativnim oblikom, a to sve zbog toga jer porodicu dijete spoznaje kao najbližu i najprirodniju. Prva iskustva dijete stiče unutar porodice, tu izgrađuje svoje stavove, uspostavlja odnose s okolinom izvan porodičnog sistema. Isto tako, vrijednosti koje su u porodici stečene ostaju za cijeli život (Vukasović, 2001).

Odgojna funkcija porodice prepoznaje se kao njena najstarija, ali i najvažnija funkcija, zbog čega se može konstatirati da je porodica prva odgojna sredina u kojoj dijete dobiva "temelje" odgoja. S tim u vezi neki autori (Maleš, 2003) opravdano navode da je porodica prva sredina u kojoj se započinje odgoj, odnosno u kojoj dijete stiče vještine za život u zajednici.

Funkcija društvenog položaja proizlazi iz činjenice da dijete, kada se rodi u nekoj porodici, već tim rođenjem stiče određeni društveni položaj. Zapravo, rođenjem u porodici djetetu je određen društveni položaj koji i kasnije, u određenim aspektima, određuje njegov odgoj, školovanje, mogućnost školovanja te dalji napredak. Upravo zbog toga ne može se reći da sve porodice nude iste mogućnosti za svako dijete, te samim tim djeca, prije nego steknu odgovornost za svoj društveni položaj, već imaju određeno usmjerenje koje su stekli rođenjem u konkretnoj porodici.

Iz navedenog proizlazi i ekonomska funkcija porodice, koja je do danas doživjela brojne promjene. Prvobitna porodica bila je tako organizirana da je proizvodila sve ono što joj je potrebno za život, dok suvremena porodica ne proizvodi skoro ništa za sebe, nego je usmjerena prema tome da osigura sredstva kojima će kupiti ono što joj treba za život. Da bi se ekonomska funkcija porodice pravilno ostvarivala, porodica je postala obavezna da svojim prihodima osigura zadovoljenje egzistencijalnih potreba svih članova porodice. Prihodi koje porodica ostvaruje u velikoj mjeri, ili slobodno možemo reći potpuno, određuju stabilnost

i razvoj porodice (Imširagić i Hukić, 2010). Uzimajući ovo u obzir, porodice djece s teškoćama u razvoju, posebno one koja zahtijevaju stalnu brigu jednog člana porodice, nerijetko su onemogućene da, zbog kontinuirane brige o djetetu, kao ostale ostvaruju ekonomske funkcije pod istim uslovima kao i porodice u kojima ne žive djeca s teškoćama, zbog čega se često za takvu porodicu veže slabiji životni standard, a nerijetko su ta djeca onemogućena da ravnopravno participiraju u obrazovnom procesu, te im je samim tim onemogućeno da na isti način ostvaruju obrazovnu funkciju koja je prethodno spomenuta. Na kraju, iako ne manje značajna, u literaturi (Vukasović, 2001) se spominje i funkcija pružanja zaštite. Iako je u suvremenom društvu funkcija pružanja zaštite slabije izražena nego ranije, činjenica je da neki oblici porodične zaštite zasigurno neće propasti, odnosno neće nestati. Tu se prije svega misli na biološku i prirodnu zaštitu koja se odnosi na podizanje, njegovanje, te čuvanje djece, zatim pravnu zaštitu, odnosno zastupanje, kao i na ekonomsku zaštitu, koja se ogleda kroz izdržavanje i nasljeđivanje (Vukasović, 2001).

Sve spomenute funkcije na neki se način prepliću, tj. međusobno se upotpunjavaju, te se zato može konstatirati da porodica kroz realizaciju svojih funkcija i zadataka jača svoju funkcionalnost, naravno, uz podršku uže i šire zajednice ukoliko i kada je to potrebno, jer ne treba smetnuti s uma da, iako porodica ima nezamjenljivo mjesto u životu djeteta s teškoćama u razvoju, zbog izazova s kojima se suočava to dijete treba podršku, bar u određenim okolnostima (obrazovanje, organizacija brige o djetetu dok je roditelj na radnom mjestu, podrška u finansiranju stručne podrške itd.) važnih društvenih aktera. Naravno ta podrška treba biti sistemaska i zasnovana na važećim međunarodnim i nacionalnim propisima.

Obrazovanje djece s teškoćama u razvoju u Bosni i Hercegovini

Jedno od osnovnih prava djeteta s teškoćama u razvoju, isto kao i djece bez teškoća / invaliditeta, jest pravo na obrazovanje. U Bosni i Hercegovini je ova oblast regulirana Okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju (2003) koji garantuje da svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem obrazovanju, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi. Prateći sadržaj člana 4. ovog zakona, "odgovarajuće obrazovanje podrazumijeva obrazovanje koje u skladu s utvrđenim standardima osigurava djetetu da na najbolji način razvije svoje urođene i potencijalne umne, fizičke i moralne

sposobnosti, na svim nivoima obrazovanja”. Za djecu s teškoćama u razvoju također je važan Okvirni zakon o visokom obrazovanju BiH (Parlamentarna skupština BiH, 2007), kojim se garantuje pristup visokom obrazovanju koji neće biti ograničen, direktno ili indirektno, prema bilo kojoj stvarnoj ili pretpostavljenoj osnovi, uključujući i fizički ili drugi nedostatak. Zapravo, svrha spomenutih zakona je čuvanje dostojanstva djeteta s teškoćama u razvoju. Međutim, u praksi veliki broj djece s teškoćama u razvoju teško ili nikako ostvaruje pravo na jednake uslove u sistemu obrazovanja. Ograničen pristup tom pravu vidljiv je kod primjene inkluzivnog odgoja i obrazovanja, kako u osnovnim tako i u srednjim školama, na način da se ne obezbjeđuje dovoljan broj stručnih mobilnih timova koje trebaju sačinjavati defektolog, logoped, psiholog, socijalni radnik, fizijatar, kao i podrška nastavnicima u provođenju nastave s ovom djecom. Najveći broj škola nije prilagođen uslovima koji trebaju djeci s poteškoćama u razvoju, zbog čega su ona u većem riziku od prekida u obrazovanju (UNICEF, 2020). BiH je usvojila brojne zakone i politike, potpisala je i međunarodne konvencije kojima se svakom djetetu, bez diskriminacije po bilo kojem osnovu, osigurava pravo na kvalitetno obrazovanje kao i jednake mogućnosti. Ipak, način implementacije spomenutog i dalje je upitan.

Tako je npr. u Strategiji socijalnog uključivanja FBiH za period od 2021. do 2027. godine ukazano na cilj poboljšanja inkluzivnosti obrazovnih sistema, odnosno jednak pristup obrazovanju, ali i na potrebu uspostave sistema rane detekcije i intervencije za djecu u riziku i s razvojnim poteškoćama. U istom se dokumentu konstatira da su neznatna izdvajanja iz budžeta za pomoć porodicama koje ne mogu obezbijediti školovanje djeci. Stoga je posebno izražen rizik napuštanja školovanja, posebno kod djece s teškoćama u razvoju, djece bez roditeljske zaštite i romske djece. Također, u Strategiji je ukazano na potrebu i važnost socijalne inkluzije po cjelokupno društvo, a jedan od ključnih pravaca djelovanja treba biti potpuno inkluzivno obrazovanje. To znači da se djeca koja imaju razvojne poteškoće ne odvajaju u posebne škole, već da obrazovanje stiču s vršnjacima. Ta praksa je dobra kako za djecu s poteškoćama, tako i za onu koja nemaju poteškoće, jer ih uči kako da budu suosjećajnije, otvorenije i u prilici da vide da se i druga djeca trude, uče i stiču znanja.

Porodica i dijete s teškoćama u razvoju

Porodica kao osnovna ćelija društva ima nezamjenjivu ulogu u pružanju podrške djetetu tokom obrazovanja. Članovi uže porodice posebno važno mjesto imaju u postizanju obrazovnih / školskih postignuća djece s teškoćama u razvoju jer, isto kao što duže trebaju podršku za obavljanje svakodnevnih aktivnosti, tako djeca s teškoćama u razvoju duže i izraženije trebaju podršku roditelja u savladavanju školskih zadataka. Roditelji koji podižu dijete s teškoćama u razvoju najčešće moraju tome podrediti cijeli svoj život. Stoga je ovim roditeljima neophodna podrška društva, kako druga djeca u takvim porodicama ne bi bila izolirana i kako se ne bi osjećala zanemarena zbog pretjerane brige oko djece koja zaista i trebaju veći stepen roditeljske pažnje. Djeca s teškoćama u razvoju, koja u najširem smislu riječi predstavljaju djecu koja imaju određene probleme koji im onemogućavaju određene aktivnosti i utječu na ostale segmente njihovog razvoja,¹ zbog svojih specifičnosti, nerijetko zahtijevaju i neke dodatne potrebe angažmana stručnjaka (logopeda, defektologa i sl.), češće su sklona obolijevanju i češće trebaju zdravstvene usluge od druge djece, što sve skupa negativno može uticati na socio-ekonomski aspekt porodice. Također, prema dostupnoj literaturi (Hrnjica, 1990; Dizdarević i dr., 2020), unutar tih porodica postoji pojačan rizik od stresa, mogućih konflikata, ali i poteškoća u odgoju djeteta s teškoćama u razvoju. Zapravo, veći rizik od porodičnih konflikata u tim porodicama pojačava nesigurnost u porodici kada je u pitanju budućnost takvog djeteta, jer su njegove mogućnosti i postignuća često neizvjesni. Imširagić i dr. (2010) ističu da poteškoće u odgoju djece s teškoćama u razvoju mogu proizlaziti iz nepoznavanja modela odgoja te djece. Zapravo, mali je broj roditelja koji imaju takva iskustva iz socijalnog okruženja, jer se porodični modeli grade upravo po uzoru na "klasičnu" porodicu. Kada se svemu navedenom dodaju i brojna negativna osjećanja prema sebi, prema djetetu i sredini, poput: odbijanja, krivice, stida, ogorčenosti, zavisti, očaja, tuge, tada postaje jasno kakva je porodična klima i dinamika u porodicama s djecom s teškoćama u razvoju, te zbog čega se tu i pojavljuju učestali konflikti (Milosavljević i Jugović, 2009). Osjećanje krivice nekada izaziva i to da se porodice u određenim situacijama izoliraju od sredine

1 To su najčešće djeca s: intelektualnim teškoćama, tjelesnim teškoćama (oštećenja vida i sluha, hronične bolesti), problemima u ponašanju, poteškoćama u učenju (disleksija, disgrafija, diskalkulija) i djeca s višestrukim teškoćama i oštećenjima (više navedenih teškoća) (Granić, 2023).

u kojoj žive. Zapravo, osjećanje biološke neadekvatnosti zbog rođenja djeteta s teškoćama u razvoju predstavlja veoma stresan faktor koji pojačava porodične konflikte. Posmatrano s aspekta partnerskih odnosa, kako navode Milosavljević i Jugović (2009), istraživanja pokazuju da supružnici iz ovih porodica imaju neusporedivo slabije slaganje, što često vodi ka konfliktu među partnerima u odnosu na one partnere koji nemaju dijete s poteškoćama u razvoju. Čest je slučaj da su očevi, odnosno muževi, skloni da “pobjegnu” iz takvog okruženja, braneći se intelektualizacijom (Milosavljević i Jugović, 2009), što može negativno uticati i na socio-ekonomski aspekt tih porodica, a što je uz adekvatan pristup u odgoju važno za ostvarivanje očekivanih rezultata u školi. Zapravo, te porodice često žive u lošijim socio-ekonomskim uslovima, što se odražava, negativno i po obrazovne rezultate djeteta. Navedeno potvrđuju i neka starija istraživanja (Vetere, 1996), u kojima se ističe da porodica u kojoj odrasta dijete s teškoćama u razvoju često ima redosljed životnih događaja drugačiji od uobičajenog. Stoga se može samo pretpostaviti složenost svakodnevnih problema i poteškoća s kojima se suočavaju porodice djece s teškoćama u razvoju, a što, kako je spomenuto, doprinosi lošijim socio-ekonomskim uslovima porodice.

Uticaj socio-ekonomskih prilika porodice na razvoj članova

Socio-ekonomski status predstavlja varijablu koja je čest predmet društvenih istraživanja, ali za koju, usprkos tome, nema općeprihvaćene definicije. Također, nije postignuta ni saglasnost oko mjerenja socio-ekonomskog statusa porodice. Uprkos ovim ograničenjima, interes istraživanja se nije značajnije mijenjao o navedenoj varijabli (Bradley i Corwyn, 2002). Poseban interes za socio-ekonomski razvoj pojavljuje se kod autora koji istražuju njegov uticaj na razvoj djece. Ovakve okolnosti se pojašnjavaju saznanjem da porodice koje imaju visoki socio-ekonomski status mogu djeci pružiti bolje uslove života, bolju roditeljsku brigu, kao i socijalnu vezu koja potencijalno donosi korist. S druge strane, postoji zabrinutost da ona djeca koja dolaze iz porodica s nižim socio-ekonomskim statusom neće imati adekvatne uslove za razvoj, odnosno mogu pretrpjeti razvojne poteškoće zbog slabih i nedovoljnih resursa i uslova za razvoj pojedinca (Bradley i Corwyn, 2002). Zato se može konstatirati da socio-ekonomski status predstavlja koncept koji se definiše prema nivou resursa ili prestiža u odnosu na druge. Ovdje se uglavnom polazi od materijalne i socijalne imovine, potom prihoda koji

se ostvaruju, imetka te obrazovnih postignuća. Istraživanja koja su usmjerena na mjerenje i praćenje prestiža odnose se na individualni razvoj u društvenoj hijerarhiji, koji se karakteristično evoluirao prema dostupnosti i potrošnji dobara, usluga, znanja koja se povezuju s obrazovanjem i sa zvanjem (Gallo i Mathews, 2003). Također, može obuhvatiti kvalitetu života koji pruža privilegije i mogućnosti ljudima unutar društva, odnosno obuhvata ne samo prihode nego i stepen obrazovanja, zanimanje, te status na radnom mjestu, ali i subjektivnu percepciju društvenog statusa i socijalne klase. Dakle, socio-ekonomske prilike mogu se procijeniti na individualnoj razini, ali i na nivou porodice, na nivou sredstava ili na nivou zajednice. Isto tako, važno je odrediti kako mjeriti svaki indikator. Važan faktor prilikom mjerenja socio-ekonomskog statusa jeste promjenljiva priroda indikatora koji se mjere i procjenjuju. Zato Gallo i Mathews (2003) smatraju da socio-ekonomski faktori pokazuju stabilnost tokom životnog ciklusa pojedinca i članova porodice, dok se neki indikatori pokazuju dinamičnim. Kada se govori o socio-ekonomskom statusu porodica djece s teškoćama u razvoju, istraživanja upućuju na veće finansijske potrebe roditelja te djece, što zavisi od stepena i vrste teškoća koje dijete ima (Leutar i Oršulić, 2015). Dalje Pešat i dr. (2018) tvrde da razina obrazovanja roditelja utječe na društveni i obrazovni razvoj te djece, što može da ukazuje na činjenicu da obrazovanje roditelja na neki način utiče i na drugačiji pristup odgoju i socijalizaciji djece s teškoćama u razvoju, što može biti ključno u njihovim kasnijim obrazovnim postignućima. Također, ne treba smetnuti s uma da roditelji vlastitim angažiranjem u društvu mogu lakše obezbijediti prosječan životni standard vlastitoj porodici unatoč činjenici što dijete s teškoćama u razvoju nerijetko zahtijeva zadovoljenje dodatnih potreba, koje su pretpostavka kasnijem napredovanju, kao što je na primjer privatni angažman logopeda, defektologa, dječijeg psihologa, a što dodatno opterećuje budžet porodice. Iz svega navedenog proizlazi da način mjerenja socio-ekonomskog statusa svake porodice zavisi od mnoštva faktora, ali za porodice djece s teškoćama u razvoju faktori su dodatno složeniji. Stoga je prilikom mjerenja socio-ekonomskog statusa porodice djeteta s teškoćama u razvoju posebno važno istražiti vrstu invalidnosti, ali i kontekst u kojem porodica živi.

Predmet istraživanja, ciljevi i istraživačka pitanja

Predmet istraživanja u ovom radu su socijalno-ekonomske prilike porodice te njihov uticaj na obrazovna postignuća djece s teškoćama u razvoju.

Iz predmeta proizlazi i generalna hipoteza koja glasi: "Socio-ekonomske prilike su u uzročno-posljedičnoj vezi s obrazovnim postignućima djece s teškoćama u razvoju", a cilj istraživanja, je primjenom anketnog upitnika ispitati stavove roditelja o postavljenom predmetu istraživanja, odnosno ukazati na značaj socio-ekonomskih porodičnih prilika na obrazovna postignuća djece s teškoćama u razvoju iz perspektive roditelja djece s teškoćama u razvoju, ali i dokazati postavljenu hipotezu. U skladu s navedenim postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Koji su izazovi roditelja djece s teškoćama u razvoju u obezbjeđivanju adekvatnih socio-ekonomskih prilika za obrazovanje?
2. Da li dodatni stručni tretmani pozitivno utiču na ostvarivanje obrazovnih postignuća djece s teškoćama u razvoju?
3. Je li sistem uključen u kreiranje povoljnijih socio-ekonomskih prilika porodica djece s teškoćama u razvoju?

Metodologija

Istraživački postupak

Istraživanje je provedeno u periodu od februara do aprila 2022. godine, a imalo je za cilj da ispita socio-ekonomske uslove porodice i školski uspjeh djece s teškoćama u razvoju na području Kantona Sarajevo. Osnovni instrument u istraživanju bio je anketni upitnik koji je obuhvatio pitanja koja se odnose na opće podatke ispitanika, na segmente bitne za analizu socio-ekonomskih prilika porodica djece s teškoćama u razvoju, te dio koji obuhvata školski uspjeh djece. Istraživanjem je obuhvaćeno 96 ispitanika, roditelja djece s teškoćama u razvoju s područja Kantona Sarajevo.

Obrada podataka

U obradi podataka korištena je metoda otvorenog kodiranja koja sadrži tri postupka, a to su: pripisivanje pojmova empirijskoj građi, pridruživanje srodnih pojmova u kategorije i analiza značenja pojmova i kategorija (Halmi, 2005). Za analizu zatvorenih pitanja korištena je statistička metoda “koja se koristi u prirodnim naukama u situacijama kada se istraživači susreću sa individualnom i sa neindividualnim pojavama koje su determinirane raznovrsnim nepoznatim faktorima” (Milosavljević i Termiz, 1999: 177). Dakle, statistička metoda je korištena u postupku: prikazivanja numeričkih podataka, u postupku sređivanja i analiziranja činjenica o istraživanoj pojavi, te u postupku analize sudova. Prikupljeni rezultati su prikazani zbirno za sve učesnike istraživanja.

Rezultati istraživanja

Postupkom analize odgovara koji su prezentirani i analizirani tabelarno i kroz grafikone nastojalo se doći do odgovara na već spomenuta istraživačka pitanja.

Tabela 1: Opći podaci o ispitanicima

Spolna struktura	M	18
	Ž	78
	Ukupno	96
Radni odnos ispitanika	Zaposlen/a	60
	Nezaposlen/a	36
	Total	96
Radni odnos drugog roditelja	Da	57
	Ne	39
	Ne znam	96
Obrazovna struktura učesnika u istraživanju	Osnovna škola	9
	Srednja škola	36
	VŠS ili VSS	36
	Master/magisterij/doktorat	15
	Bez odgovora	0
	Total	96

Obrazovna struktura drugog roditelja	Bez škole	3
	Osnovna škola	6
	Srednja škola	48
	VŠS ili VSS	27
	Master/magisterij/doktorat	6
	Bez odgovora	6
	Total	96
Broj djece u porodici	1	36
	2	36
	3	18
	4	6
	Total	96

Prema prikazanim rezultatima u tabeli 1, istraživanje je obuhvatilo 96 ispitanika, i to 78 ženskog i 18 muškog spola. Dominantan broj osoba ženskog spola u istraživanju ukazuje na to da su upravo majke te koje više brinu o djeci uopće, a posebno o djeci s teškoćama u razvoju, tj. majke su te koje veću pažnju obraćaju na dijete, na njegov rad i napredak, odnosno na mogućnosti i ograničenja. Samim tim su i spremnije da iznesu svoje mišljenje i stavove o svojoj djeci.

Iz tabelarnog prikaza također je evidentno da je u istraživanju učešće uzelo 60 zaposlenih osoba i 36 nezaposlenih. Iako je više zaposlenih ispitanika, ne treba zanemariti i nemali procent onih koji su nezaposleni, a koji su, kako je u teorijskom dijelu rada spomenuto, izloženi većim rizicima siromaštva i nemogućnosti zadovoljavanja svih potreba članova porodice.

Dobiveni rezultati pokazuju da je kod 57 učesnika istraživanja drugi roditelj zaposlen, dok u 39 slučajeva drugi roditelj nije zaposlen. Ponovo se potvrđuje da je visoka nezaposlenost u porodicama koje imaju djecu s teškoćama u razvoju. Ranija istraživanja (Gadžo-Šašić i Bihorac-Hadžimuhović, 2021) pokazala su da jedan roditelj najčešće ne radi, kako bi mogao pokloniti dovoljnu pažnju djetetu s teškoćama u razvoju, što može negativno uticati na socio-ekonomski status tih porodica. Što se tiče obrazovne strukture roditelja, evidentno je da je najviše roditelja koji su uzeli učešće u ovom istraživanju završilo srednju školu (36). Visoku ili višu stručnu spremu završio je isti broj (36) roditelja, dok je najmanje u istraživanju uzelo učešće roditelja (njih 9) sa završenim samo osnovnim obrazovanjem.

Prema tvrdnjama učesnika u istraživanju, dominantno je najviše (48) onih porodica u kojima je drugi roditelj završio srednje obrazovanje. Nakon toga najviše je predstavnika (roditelja) uzelo učešće gdje je drugi supružnik završio visoku ili višu stručnu spremu (27). Što se tiče nivoa obrazovanja drugog roditelja, zanimljivo je da 6 ispitanika nije željelo podijeliti tu informaciju, odnosno nije dalo odgovor na postavljeno pitanje. Prezentirani rezultat ukazuje na činjenicu da je, iako obrazovanje može biti bitna pretpostavka socio-ekonomskog statusa porodice, ipak uzorkom ovog istraživanja obuhvaćen i nemali broj onih s nižim nivoom obrazovanja i onih koji nisu uopće odgovorili na ovo pitanje, što može upućivati na tvrdnju da se radi o porodicama s lošijim socio-ekonomskim statusom, odnosno porodicama koje su u riziku od lošijih socio-ekonomskih prilika.

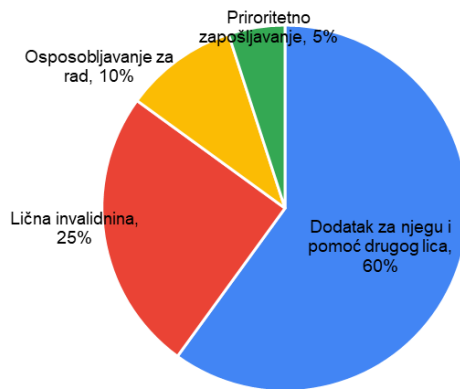
Prema prezentiranim rezultatima evidentno je da je istraživanjem obuhvaćeno ukupno 36 porodica s jednim i isto toliko porodica s dvoje djece. Istraživanjem je obuhvaćeno i 18 porodica s troje djece, te 6 s četvoro djece. Navedeni podaci ukazuju na to da je najmanje višečlanih porodica djece s teškoćama u razvoju, u kojima se briga o djetetu s teškoćama može podijeliti s ostalim članovima porodice, što može biti, kako neki autori ističu (Leutar i dr., 2008), benefit jer dolazi do manjih opterećenja samo jednog člana porodice.

Tabela 2: Visina prihoda domaćinstava i nivo zadovoljavanja potreba

Visina mjesečnih primanja porodice	Ispod 500 KM	12
	Između 500 i 1000KM	21
	Između 1000 i 1500 KM	30
	Između 1500 i 2000 KM	12
	Preko 2000 KM	21
	Total	96
U kojoj mjeri vaši mjesečni prihodi zadovoljavaju vaše potrebe?	Nimalo ne zadovoljavaju	6
	Ne zadovoljavaju	33
	Niti zadovoljava niti ne zadovoljava	27
	Zadovoljavaju	27
	U potpunosti zadovoljavaju	3
	Total	96

Bitan pokazatelj socio-ekonomskog statusa pojedinca ili grupe, kako je i elaborirano u teoretskom dijelu teksta, jest visina prihoda. Stoga se jedno od pitanja na koja su ispitanici odgovarali odnosilo upravo na taj segment. Prema dobivenim rezultatima, najviše je ispitanika (30) koji ostvaruju mjesečna primanja između 1000 i 1500 KM, ali je veoma značajan i udio osoba koje ostvaruju mjesečna primanja ispod 500 KM (12). Isto toliko (12) je onih koji su naveli da im se mjesečna primanja kreću u rasponu od 1500 do 2000 KM. Učešće u istraživanju je uzeo i 21 učesnik koji je naveo da žive od mjesečnih primanja koja iznose između 500 i 1000 KM, te isto toliko (21) onih koji su naveli da im mjesečna primanja iznose preko 2000 KM. Rezultati istraživanja koji se odnose na visinu primanja porodica koje su uzele učešće u istraživanju, a u kojima je jedno od djece s teškoćama u razvoju, ukazuju na to da visina mjesečnih primanja nije nužno zadovoljavajuća u tim porodicama, posebno ukoliko se uzmu dodatni izdaci koje imaju porodice djece s teškoćama u razvoju zbog neophodnosti zadovoljavanja dodatnih potreba djeteta. Navedeno proizlazi iz činjenice da djeca s poteškoćama u razvoju zahtijevaju veću brigu, više pažnje, kao i dodane angažmane stručnjaka koje roditelji nerijetko plaćaju iz vlastitih izvora (Gadžo-Šašić i Bihorac-Hadžimuhović, 2021).

Kada se govori o subjektivnom stavu ispitanika vezanom za nivo zadovoljavanja potreba u odnosu na mjesečna primanja, očekivano, najviše je onih (33) koji tvrde da prihodi koji se ostvaruju na mjesečnom nivou nimalo ne zadovoljavaju ili ne zadovoljavaju potrebe domaćinstva, dok 27 ispitanika tvrdi da su im mjesečni prihodi dovoljni da se “preživi” (niti zadovoljavaju niti ne zadovoljavaju potrebe) i isto toliko (27) njih tvrdi da su prihodi zadovoljavajući za potrebe na mjesečnom nivou. Šest (6) je ispitanika koji su naveli da mjesečna primanja ni najmanje nisu dovoljna za zadovoljavanje potreba (nimalo ne zadovoljavaju), te samo troje (3) onih koji smatraju da na mjesečnom nivou imaju dovoljno sredstava za zadovoljavanje svih potreba. Dobiveni rezultati mogu se interpretirati na način da invaliditet djeteta može uveliko uticati na nivo zadovoljavanja potreba svih članova porodice od mjesečnih primanja, te da porodice u kojima živi dijete s lakšim teškoćama, na neki način, bolje ocjenjuju svoje socio-ekonomske prilike.

Grafikon 1: Prava koja ostvaruju porodice djece s teškoćama u razvoju

Kada se govori o pravima koja ostvaruju porodice djece s teškoćama u razvoju, a prema dobijenim rezultatima istraživanja, 60% učesnika istraživanja ostvaruje prihode u vidu dodatka za njegu i pomoć drugog lica, dok ličnu invalidninu ostvaruje jedna četvrtina ispitanika (25%).

Svega 10% ispitanika ostvaruje pravo na osposobljavanje za rad, te 5% pravo na prioritetno zapošljavanje. Ovakvi rezultati sugeriraju da se većina novčanih sredstava koja se po ovom osnovu raspoređuju uglavnom daje kao dodatak porodicama za njegu, dok se značajno manje ulaže u usvajanje i ostvarivanje prava koja se odnose na napredak djece s teškoćama u razvoju u smislu njihovog uključivanja u obrazovne programe i prilagođavanje tih programa tržišnim potrebama. Dakle, od nemjerljive je važnosti kontinuirano ulaganje u edukacijske programe kroz koje bi se djeca s teškoćama u razvoju mogla educirati za zvanja koja su tražena na tržištu rada i koja su prilagođena njihovim sposobnostima, što bi dugoročno pridonijelo socio-ekonomskoj stabilnosti tih članova zajednice. Od velike važnosti bi bila i ulaganja u socijalno poduzetništvo, što može biti jedan od načina uključivanja djece s teškoćama u razvoju u svijet rada nakon završenog obrazovanja, na što su već neki autori ranije ukazivali (Gadžo-Šašić i Babić, 2023). Svakako da prilikom ostvarivanja bilo kojeg prava treba imati u vidu vrstu invalidnosti, od čega primarno zavise i prava koja dijete, odnosno porodica ostvaruju.

Tabela 3: Stambene prilike ispitanika

Stambene prilike	Vlastita kuća ili stan	74
	Podstanar	21
	Bez odgovora	1
	Total	96
Prostor za učenje djeteta s teškoćama u razvoju u stanu	Bez odgovora	3
	Dijeli s bratom/sestrom	21
	Ima svoju sobu	54
	Nema svoju sobu	18
	Total	96

Važna odrednica socio-ekonomskih uslova porodice jesu uslovi živa u smislu da li porodica živi u vlastitom stanu ili je podstanar, te na koji način učesnici istraživanja percipiraju kvalitetu stambenih prilika. Prema prezentiranim rezultatima, većina učesnika istraživanja, čak njih 74, živi u vlastitoj kući ili stanu, dok je 21 ispitanik naveo da živi s porodicom u podstanarskom prostoru. Navedeni podaci mogu biti ohrabrujući ukoliko se uzme u obzir činjenica i da su uslovi života u tim kućama/stanovima prilagođeni stvarnim potrebama djeteta s teškoćama u razvoju, što je i jedno od prava koje se propisuje i Konvencijom Ujedinjenih nacija o pravima osoba s invaliditetom.

U tom kontekstu važno je istaknuti da je školski uspjeh, odnosno postizanje obrazovnih rezultata, u direktnoj vezi sa stambenim prilikama koje dijete ima. Ovo je posebno važno za djecu s teškoćama u razvoju, koja, manje ili više, za sticanje obrazovnih postignuća trebaju posebno prilagođen prostor na način da odgovara njihovom invaliditetu/teškoći. Može se pretpostaviti da će dijete s teškoćama u razvoju postizati bolji školski uspjeh ukoliko ima odgovarajuće uslove u svojoj kući ili stanu. S tim u vezi ispitanicima je u anketi zadato pitanje: "Ima li dijete s teškoćama u razvoju prilagođen prostor za učenje u kući?" Prema dobivenim rezultatima djeca s teškoćama u razvoju kod 54 učesnika u istraživanju imaju svoju sobu u kući ili stanu, što može ukazivati na činjenicu da su u tim domaćinstvima odgovarajući stambeni uslovi, koji igraju važnu ulogu u postizanju obrazovnih rezultata djece s teškoćama u razvoju. Međutim, nemali broj (18) je i onih ispitanika koji su istakli da njihovo dijete nema odvojenu sobu, a 21 ispitanik je naveo da njihovo dijete s teškoćama u razvoju dijeli životni prostor (sobu) s braćom i sestrama. Prezentirani rezultati ukazuju na to da su istraživanjem obuhvaćene

porodice djece s teškoćama u razvoju među kojima je, po svemu sudeći, određeni procent onih koji žive u dobrim socio-ekonomskim prilikama u odnosu na neku drugu skupinu, koja je nerijetko sama sebi prepuštena u stvaranju boljih uslova za život, odgoj i obrazovanje njihove djece s teškoćama u razvoju, ali i one bez teškoća (braća i sestre).

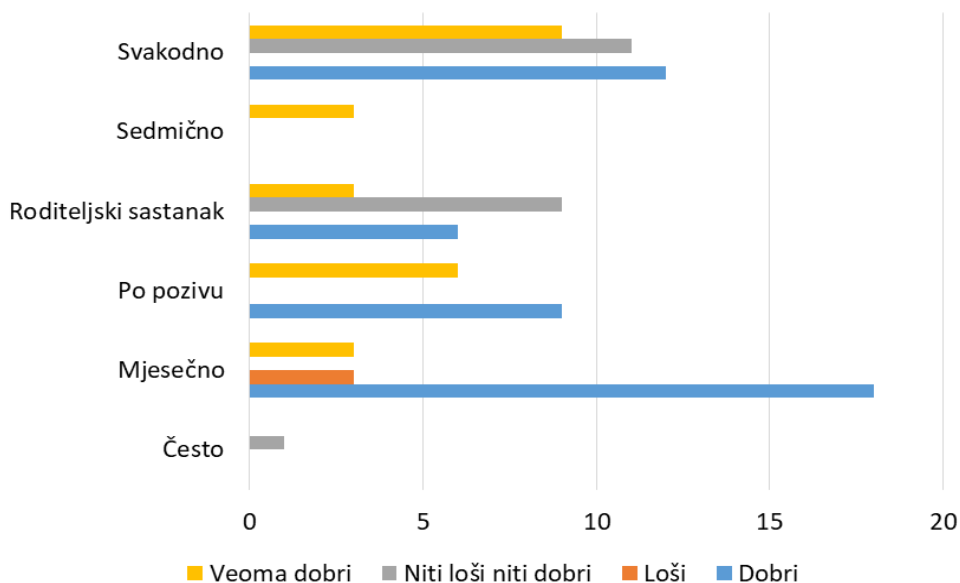
Tabela 4: Opći podaci o djeci s teškoćama u razvoju učesnika u istraživanju

Spolna struktura djece s teškoćama u razvoju ispitanika koji su uzeli učešće u istraživanju	Žensko	24
	Muško	57
	Bez odgovora	15
	Total	96
Oblik teškoće u razvoju djeteta	Autizam	18
	Motorička oštećenja	3
	Oštećenje sluha	3
	Oštećenje vida	3
	Poremećaj govorno-glasovne komunikacije	9
	Snižene intelektualne sposobnosti (laka mentalna retardacija)	27
	Višestruke teškoće	9
	Zdravstvene teškoće i neurološka oštećenja (dijabetes, astma, bolesti srca, epilepsija i sl.)	9
	Bez odgovora	15
	Total	96

Prema prezentiranim rezultatima istraživanja, obuhvaćeno je 57 roditelja koji imaju muško dijete s teškoćama u razvoju i 24 roditelja djevojčica. Zanimljiv je podatak da 15 roditelja nije željelo da odgovori kojeg je spola dijete, što može ukazivati na zaključak da su socio-ekonomski uslovi za obrazovanje djece s teškoćama u razvoju važni bez obzira na spol djeteta.

Što se tiče vrste invaliditeta, odnosno teškoće djece čiji je jedan od roditelja uzeo učešće u ovom istraživanju, evidentno je da je najviše ispitanika (27) čije dijete ima snižene intelektualne sposobnosti, potom njih 18 ima dijete s autizmom, te je po 9 onih čija djeca imaju neki oblik glasovno-govorne poteškoće, kombinirane teškoće, i isto toliko (9) roditelja čija djeca imaju određene zdravstvene teškoće ili neurološka oštećenja. Od ukupnog broja ispitanika, njih 15 nije željelo da

se izjasni o vrsti/kategoriji invaliditeta/teškoće u razvoju. Dobiveni rezultati očekivano ukazuju na to da se s najvećim izazovima u ostvarivanju boljih socio-ekonomskih prilika za život suočavaju one porodice koje imaju dijete s nekim vidom intelektualnih teškoća, kao i oni koji imaju dijete s autizmom, što ide u prilog tvrdnji da vrsta teškoće određuje i mogućnosti, odnosno uspjeh djeteta s teškoćama u razvoju u bilo kojoj oblasti, uključujući i obrazovnu (UNICEF, 2013).

Grafikon 2: Učestalost posjeta školi u zavisnosti od socio-ekonomskog statusa

Rezultati u grafikonu broj 2 pokazuju učestalost posjeta školi s ciljem informiranja o napretku, odnosno postignućima u školi djeteta s teškoćama u razvoju. Prezentirani rezultati ukazuju na to da porodice koje smatraju da je njihov socio-ekonomski status veoma dobar ili dobar uglavnom svakodnevno posjećuju školu s ciljem informiranja o napretku djeteta. Roditelji najčešće dobivaju informaciju o uspjehu prilikom preuzimanja djeteta iz škole. Porodice koje ocjenjuju socio-ekonomski status porodice dobrim, odnosno nešto lošijim, uglavnom školu posjećuju po pozivu ili kroz roditeljske sastanke. Ovakvi rezultati pokazuju da one porodice koje imaju bolje socio-ekonomske uslove posvećuju više pažnje napretku djeteta s teškoćama u razvoju, što je u skladu s ranijim istraživanja iz ovog domena, a što je također teoretski elaborirano.

Tabela 5: *Dinamika razgovora o školskim obavezama s djetetom i njihova uključenost u vannastavne aktivnosti*

Razgovarate li svakodnevno sa svojim djetetom o školskim obavezama ?	Bez odgovora	9
	Da	81
	Ne	3
	Ponekad	3
	Total	96
Jeste li u mogućnosti da obezbijedite svom djetetu dodatne usluge/podršku logopeda ili drugog stručnjaka?	Bez odgovora	15
	Da	21
	Ne	18
	Zavisi od cijene	42
	Total	96
Interesovanje za vanškolske aktivnosti djeteta	Bez odgovora	15
	Ispoljava interesiranje	39
	Nekada da, a nekada ne	24
	Nikada	3
	Ponekad	15
	Total	96

Jedna od osnovnih pretpostavki za dobra obrazovna postignuća je svakodnevni neobavezni razgovor i briga o svemu s čime se dijete susreće u toku boravka u obrazovnim ustanovama. Ovo je posebno važno za djecu s teškoćama u razvoju koja teže, u zavisnosti od vrste teškoće, realiziraju sve postavljene zadatke i obaveze unutar obrazovne ustanove. Možda jedan od ključnih elemenata u postizanju uspjeha predstavlja uključenost roditelja i njihova svakodnevna briga o svim događajima i zadacima u školi. U vezi s navedenim roditelji su odgovarali na pitanje: “Razgovarate li svakodnevno sa svojim djetetom o školskim obavezama?” Primjećuje se da velika većina roditelja, čak njih 81, svakodnevno razgovara s djetetom o njegovim školskim obavezama, dok svega njih troje (3) to ne čini. Prezentirani rezultati mogu upućivati na zaključak da je većina roditelja koji su obuhvaćeni istraživanjem posvećena praćenju i napretku djece u školi. Također se može pretpostaviti da se u ovom slučaju radi o djeci koja imaju mogućnost komunikacije, dok roditelji djece s težim oblikom invalidnosti

teže uspostavljaju komunikaciju s djetetom o bilo čemu, uključujući i teme koje se tiču obrazovnih postignuća. Na pitanje koje je glasilo: "Jeste li u mogućnosti financirati dodatne usluge logopeda ili drugog stručnjaka?" ukupno 21 ispitanik je potvrdno odgovorio, dok su 42 roditelja odgovorila da njihove mogućnosti za dodatni angažman stručnjaka zavise od cijene. Nažalost, nezanemarljiv je broj i onih roditelja (18) koji su istakli da to uopće nisu u mogućnosti priuštiti djetetu. Veliki broj ispitanika je kroz neformalni razgovor istakao da, ako žele obezbijediti dodatni stručni tretman, nužno trebaju paziti na cijene usluge, što dovoljno samo po sebi pokazuje u kakvim uslovima i sredini žive.

Kada se govori o vanškolskim aktivnostima i interesiranjima djece s teškoćama u razvoju, prema prezentiranim rezultatima u tabeli, najviše je onih (39) koji ispoljavaju određeno interesiranje za te aktivnosti. Njih 15 nije bilo spremno da odgovori na postavljeno pitanje, dok je svega njih troje (3) odgovorilo da dijete ne pokazuje nikakva interesiranja za slobodne (vannastavne) aktivnosti.

Ovakvi rezultati ukazuju na to da veliki broj djece pokazuje interes za vannastavne aktivnosti, te da tu vrstu aktivnosti treba podsticati kod djece s teškoćama u razvoju, posebno kod one koja pokazuju izuzetne sposobnosti u određenim oblastima. Međutim, prilikom uključivanja djece s teškoćama u razvoju u vanškolske aktivnosti, kako stoji u dostupnoj literaturi (UNICEF, 2013), mora se uzeti u obzir vrsta i težina teškoće, te u skladu s tim razvijati sposobnosti djeteta. To posebno jer i dodatne aktivnosti za ovu djecu mogu da budu opterećenje ukoliko se ne prilagode njihovim mogućnostima i sposobnostima. Jedino na takav način može se ostvariti puna učinkovitost dodatnih aktivnosti na razvoj djeteta s teškoćama u razvoju.

Zaključna razmatranja

Uzimajući u obzir rezultate istraživanja, kako teorijske tako i empirijske, koji ispituju vezu između socio-ekonomskog statusa porodica djece s teškoćama u razvoju i njihovog školskog uspjeha, uglavnom se dolazi do spoznaje da socio-ekonomski status porodice ima značajan uticaj na njihov školski uspjeh. Ukoliko se uzmu u obzir pokazatelji ranijih istraživanja (Steinmayr i Spinath, 2009) koja su u fokusu imala socio-ekonomski status porodice, primjećuje se da različiti segmenti (varijable) imaju različit značaj u realnim procjenama uticaja socio-ekonomskih prilika na obrazovna postignuća. Ipak, sva istraživanja ovog tipa ukazuju na to da obrazovanje roditelja i materijalni status porodice imaju pozitivan uticaj, odnosno doprinose napretku školskog uspjeha djece. U fokusu ovog istraživanja koje je realizirano na području Kantona Sarajevo posmatrani su: obrazovanje roditelja, materijalni status, veličina porodice, stambene prilike te briznost i pažnja roditelja, a pokazatelji do kojih se došlo su sljedeći:

- Stepen obrazovanja roditelja ima uticaj na školski uspjeh djece s teškoćama u razvoju. Naravno da, kako je i navedeno, vrsta invalidnosti određuje mogućnosti djeteta, ali roditelji koji imaju veći nivo obrazovanja pokazuju veću spremnost da objektivno sagledaju mogućnosti i ograničenja svog djeteta.
- Materijalni status porodice utiče na školski uspjeh, odnosno školska postignuća djece s teškoćama u razvoju, jer djeca koja žive u porodici koja ima bolji materijalni status ostvaruju bolje školske rezultate, što se može interpretirati činjenicom da ti roditelji mogu češće obezbijediti dodatne tretmane stručnjaka koji su, za određenu djecu, ključni u savladavanju školskih zadataka.
- Veličina porodice je faktor koji utiče na školska postignuća djece s teškoćama u razvoju, što proizlazi iz činjenice da djeca koja žive u brojnijoj porodici ostvaruju nešto lošiji rezultat u školi u odnosu na djecu s teškoćama koja dolaze iz manje brojnih porodica. Zapravo, iako višečlane porodice, kako je spomenuto, mogu biti benefit u brizi o djetetu s teškoćama u razvoju, ipak su to porodice koje iziskuju veće socio-ekonomske izdatke, što bar za bh. porodice, koje ne primaju dovoljno podrške od ključnih društvenih aktera, može da bude negativna odrednica u savladavanju školskih obaveza.

- Stambene prilike su faktor koji utiče na školski uspjeh djece s poteškoćama u razvoju, te s tim u vezi ne iznenađuje spoznaja da se za djecu s teškoćama u razvoju koja žive u boljim stambenim prilikama mogu vezati i bolja školska postignuća, odnosno uspjeh.
- Brižnost i pažnja roditelja također su faktori od uticaja na školski uspjeh djece s teškoćama u razvoju, te stoga djeca koja su izložena većoj pažnji roditelja ostvaruju bolje rezultate u školi.

Iz svega elaboriranog može se zaključiti da je neophodno razvijati mjere socijalne i porodične politike na način da se osigura državna podrška porodicama koje imaju djecu s teškoćama u razvoju, a sve u cilju stvaranja povoljnijih socio-ekonomskih porodičnih prilika, što ima nemjerljiv uticaj na obrazovna postignuća te djece. Zapravo, nužno je u društvu stvarati uslove koji će doprinosti boljem usklađivanju roditeljskih uloga, koji će osigurati materijalne uslove za život, raznovrsnost i dostupnost servisa za djecu i informiranje kao i edukovanje roditelja o njihovim pravima.

LITERATURA

- Attar, B. K., Guerra, N. G. i Tolan, P. H. (1994). "Neighborhood disadvantage, stressful life events and adjustments in urban elementary-school children", *Journal of Clinical Child Psychology* 23 (4), 391-400.
- Bradley, R. H. i Corwyn, R. F. (2002). "Socioeconomic status and child development". *Annual Review of Psychology* 53 (1), 371-399.
- Ćatić, R., (2004). *Porodična pedagogija*, Tuzla: Filozofski fakultet u Tuzli.
- Dizdarević, A. i sur. (2020). "Family quality of life: perceptions of parents of children with developmental disabilities in Bosnia and Herzegovina", *International journal of developmental disabilities* 68 (3), 274-280.
- Gadžo-Šašić, S. i Bihorac-Hadžimuhović, M. (2021). "Karakteristike funkcionisanja porodice djece sa teškoćama u razvoju u vrijeme krize", *Socijalna politika* 2, 47-65.
- Gadžo-Šašić, S. i Babić, N. (2023). "Zapošljavanje osoba s invaliditetom kroz koncept socijalnog poduzetništva kao pretpostavka unapređenja kvalitete života", *Društvene devijacije* 8, 326-334.
- Gallo, L. C. i Matthews, K. A. (2003). "Understanding the association between socioeconomic status and physical health: do negative emotions play a role?", *Psychological Bulletin* 129 (1), 10-51.
- Golubović, Z. (1981). *Porodica kao ljudska zajednica*, Zagreb: Naprijed.
- Granić, M. (2023). "Djeca s posebnim potrebama i djeca s poteškoćama u razvoju: Dvije kategorije koje ne znače isto!", *Kreni zdravo*, 21. 9. 2023. Dostupno na: <https://krenizdravo.dnevnik.hr/zdravlje/psihologija/razlika-između-djece-s-posebnim-potrebama-i-djece-s-teskocama-u-razvoju>.
- Halmi, A. (2005). *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Hrnjica, S. (1990). *Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti: uvodna predavanja*, Zagreb: Naučna knjiga.
- Imširagić, A.; Imširagić, A. i Hukić, Đ. (2010). "Roditelji – odgajatelji djece s teškoćama u razvoju", *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu* 5 (9), 9-18.

- Jahić, M. (2015). *Porodična psihodinamika i kohezija kao prediktor uspjeha učenika u školi*, doktorska disertacija, Brčko: Evropski Univerzitet Distrikt Brčko.
- Kamenov, E. (1997). *Metodika I dio, Metodička uputstva za model B Osnova predškolskog vaspitanja i obrazovanja djece od tri do sedam godina*, drugo izdanje, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Leutar, Z.; Ogresta, J. i Milić Babić, M. (2008). *Obitelji osoba sa invaliditetom i mreže podrške*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Leutar, Z. i Oršulić, V. (2015). "Povezanost socijalne podrške i nekih aspekata roditeljstva u obiteljima s djecom s teškoćama u razvoju", *Revija za socijalnu politiku* 22 (2), 153-176. <https://doi.org/10.3935/rsp.v22i2.1219>.
- Lupien, S. J.; King, S.; Meaney, M. J. i McEwen, B. S. (2000). "Child's stress hormone levels correlate with mother's socioeconomic status and depressive state", *Society of Biological Psychiatry* 48, 976-980.
- Majstorović, M.; Skrinjaric, T.; Szivoczka, L.; Glavina, D. i Veerkamp, J. (2007). "Dental anxiety in relation to emotional and behavioral problems in Croatian adolescents", *Collegium antropologicum* 31, 573-578.
- Maleš, D. (2003). "Afirmacija roditeljstva", u: Puljiz, V. i Bouillet, D. (ur.) *Nacionalna obiteljska politika*, Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, str. 277-301.
- Milosavljević, M. i Jugović, A. (2009). *Izvan granica društva: savremeno društvo i marginalne grupe*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Milosavljević, S. i Termiz, Dž. (1999). *Uvod u metodologiju politologije*, Sarajevo: DAX trade.
- Omerović, M.; Musić, H.; Šehović, M. i Tomić, R. (2009). *Predškolska pedagogija*, Tuzla: Offset.
- Parlamentarna skupština BiH (2003). "Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini", *Sl. glasnik BiH*, br. 18/03.
- Parlamentarna skupština BiH (2007). "Okvirni zakon o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini", *Sl. glasnik BiH*, 59/07.

- Pašalić-Kreso, A. (2004). *Koordinate obiteljskog odgoja*, Sarajevo: Jež.
- Pešat, P.; Pešatova, I. i Tomicka, V. (2018). “Pragmatic Communication Disorder in Socially Disadvantaged First-grade Pupils”, *Gramotnost, pregramotnost a vzdělávání* 2 (3), 17-40.
- Steinmayr, R. i Spinath, B. (2009). “The importance of motivation as a predictor of school achievement”, *Learning and Individual Differences* 19 (1), 80-90. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2008.05.004>.
- Fondacija za socijalno uključivanje u BiH i Inicijativa za bolju i humaniju inkluziju (2020). *Strategija socijalnog uključivanja Federacije Bosne i Hercegovine za period 2021–2027*, Sarajevo. Dostupno na: <https://www.unicef.org/bih/media/6491/file/Strategija%20socijalnog%20uklju%C4%8Divanja%20Federacije%20Bosne%20i%20Hercegovine%20za%20period%202021-2027..pdf>.
- Šaško, M. (2021). *Povezanost vrste teškoće djeteta i socio-ekonomskog statusa s doživljajem roditeljskog stresa i zadovoljstvom partnerskim odnosom*, diplomski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet. Dostupno na: <https://repositorij.erf.unizg.hr/islandora/object/erf:1065>.
- UNICEF (2013). *Stanje djece u svijetu 2013. Djeca sa smetnjama u razvoju*. Dostupno na: <https://www.unicef.org/montenegro/media/3251/file/MNE-media-MNEpublication61.pdf>.
- UNICEF (2020). *Situaciona analiza o položaju djece u Bosni i Hercegovini*. Dostupno na: <https://www.unicef.org/bih/media/4966/file/Situaciona%20analiza%20o%20polo%C5%BEaju%20djece%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini.pdf>.
- Vetere, A. (1996). “The Neglect of Family Systems Ideas and Practice in Services for Children and Young People with Learning Disabilities”, *Clinical Child Psychology and Psychiatry (CCPP)* 1 (3), 485-488. <https://doi.org/10.1177/1359104596013014>.
- Vukasović, A. (2001). *Pedagogija*, Zagreb: Hrvatski katolički zbor “MI”.
- Wagner Jakob, A. (2008). “Obitelj – sustav dinamičnih odnosa u interakciji”, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* 44, (2), 119-128.

THE INFLUENCE OF SOCIO-ECONOMIC FAMILY OPPORTUNITIES ON THE EDUCATIONAL ACHIEVEMENT OF CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISABILITIES

Summary: In the paper, the influence of socioeconomic family circumstances on the educational achievements of children with developmental disabilities is indicated through a theoretical and empirical analysis. In this regard, in the theoretical elaboration, the influence of the family climate on the educational achievements of children, especially those with disabilities, and on the functions of the family (developmental, reproductive, educational, function of social position, economic and function of providing protection) was pointed out. In addition, the theoretical analysis method was used to analyse the specifics of the education of children with developmental disabilities in Bosnia and Herzegovina, as well as the family circumstances they live in. A special focus in the work is placed on the results of the empirical research, which included a total of 96 parents from Sarajevo Canton. The results of the research show that the socioeconomic conditions have a significant impact on the educational achievements of children with developmental disabilities, that is, children with disabilities who live in better circumstances and whose parents have a higher level of education have greater prerequisites for achieving better success in school. Through the analysis, it was also realized that these families are burdened with additional costs for a child with developmental disabilities, which is the reason for involving important social actors in providing all types of support that can contribute to better socio-economic opportunities, all with the aim of improving their school performance. The empirical analysis is based on the views of parents of children with developmental disabilities, and the presented results confirm that socio-economic conditions are causally related to the success of their children, which was the general hypothesis in the research.

Keywords: *Family, child with developmental disabilities, education, achievement, socio-economic conditions*

SARADNJA SLUŽBI SOCIJALNE ZAŠTITE I CIVILNE ZAŠTITE NA SMANJENJU RIZIKA OD KATASTROFA U KANTONU SARAJEVO

Nina Babić

Docent Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Zlatan Bajramović

Vanredni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Socijalna zaštita u Bosni i Hercegovini nije u nadležnosti države, već entiteta, kantona, općina i Brčko distrikta BiH. Dodatno usložnjavanje u Federaciji Bosne i Hercegovine odvija se na nivou deset kantona tako da samo u ovom entitetu ima gotovo 11 odvojenih sistema socijalne zaštite s niskim stepenom međusobne saradnje i koordinacije. Ovim je onemogućen jedinstven pristup resursima i mogućnostima sistema socijalne zaštite, tako da su evidentne razlike u ostvarivanju socijalnih prava građana. Civilna zaštita u Bosni i Hercegovini također nije organizirana na nivou države, već na nivou entiteta, distrikta, kantona i općina. Specifičnost djelovanja civilne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine ogleda se u tome da, pored strukture upravljanja, postoji i struktura rukovođenja na provođenju mjera i aktivnosti zaštite i spašavanja. Struktura upravljanja predstavljena je kroz uprave civilne zaštite na nivou entiteta i kantona i službe civilne zaštite na nivou općina, a struktura rukovođenja koja radi na realizaciji odluka upravljačke strukture predstavljena je kroz štabove civilne zaštite na nivou entiteta, kantona i općina. S obzirom na to da službe socijalne zaštite i civilne zaštite po prirodi redovnih djelatnosti rade s ugroženim kategorijama stanovništva, neophodna je znatno veća saradnja na svim nivoima, a posebno u Kantonu Sarajevo kao ekonomski najjačem, kako bi se pružila pomoć i smanjio rizik od katastrofa.

Ključne riječi: *socijalna zaštita, civilna zaštita, saradnja, katastrofe*

UVOD

U savremenim društvima socijalna zaštita čini važan dio socijalne politike. Ona predstavlja organizovan sistem socijalne sigurnosti pojedinaca i porodica (Buljubašić, 2012). Prema članu 11. Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom (Službene novine Federacije BiH, br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09, 45/16 i 40/18), socijalna zaštita se definira kao “organizirana djelatnost u Federaciji, usmjerena na osiguranje socijalne sigurnosti njenih građana i njihovih porodica u stanju socijalne potrebe”.

Osiguranje socijalne sigurnosti građana i njihovih porodica na nivou Kantona Sarajevo regulisano je Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom FBiH (Službene novine Federacije BiH, br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09, 45/16 i 40/18), Zakonom o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom KS (Službene novine Kantona Sarajevo, br. 38/14, 38/16, 44/17 i 28/18) i podzakonskim aktima Vlade Kantona.

Civilna zaštita “kao dio sistema zaštite i spašavanja¹ ljudi, materijalnih, kulturnih i drugih dobara vrlo je dinamična aktivnost. Državne strukture je oblikuju u duhu međunarodno-pravnih normi kako bi svojim građanima pružile minimum sigurnosti od prirodnih i drugih nesreća” (Huseinbašić, 2007: 9).

Organizacija socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini²

U Bosni i Hercegovini ne postoji jedinstven sistem socijalne zaštite budući da je u skladu s ustavnim uređenjem države socijalna zaštita povjerena u nadležnost entiteta (Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske), kantona i Brčko distrikta BiH. Korisnici i prava iz socijalne zaštite, njeno finansiranje, kao i

1 Zaštita i spašavanje ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća vrlo je stara aktivnost, ali se njeno proučavanje javlja kasnije. To je multidisciplinarna oblast za koju je potrebno konsultirati brojne naučne oblasti i discipline, koje u predmetu svoga proučavanja imaju određene pojave u prirodi ili tehnička dostignuća u privredi (Huseinbašić, 2009: 5).

2 Napomena: Dio teksta koji tematizira organizaciju socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini, kao i zasebno njenu organizaciju na nivou entiteta (Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske) predstavlja sažetak dijela doktorske disertacije autorice pod naslovom „Socijalna pomoć i socijalno poduzetništvo kao izvori socijalne (ne) sigurnosti građana u Bosni i Hercegovini“ odbranjene 17.05.2021. godine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

institucije nadležne za ostvarivanje prava definisani su entitetskim i kantonalnim zakonima iz socijalne zaštite. U Federaciji Bosne i Hercegovine ključni nosioci socijalne zaštite su entitet i kantoni. Federalnim Ustavom kantoni su određeni kao nadležni za provođenje socijalne politike i uspostavu službi socijalne zaštite (Ustav FBiH, Dio III Član 4). Prava iz socijalne zaštite su u Federaciji Bosne i Hercegovine definisana Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom (Službene novine FBiH, br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09, 7/14, 45/16) te kantonalnim zakonima. Kantonima je ostavljena mogućnost da u okviru svojih zakona, a u skladu s potrebama i finansijskim mogućnostima, prošire prava predviđena federalnim zakonom. Pored toga, ukoliko neka od prava nisu regulisana kantonalnim zakonima, obavezna je primjena federalnog zakona. Svakako je važno istaknuti da upravo neujednačenost federalnog i kantonalnih zakona za posljedicu ima teritorijalnu diskriminaciju korisnika, odnosno nemogućnost jednakog uživanja prava iz socijalne zaštite svih stanovnika Federacije Bosne i Hercegovine. Kantonalnim ustavima nadležnosti iz oblasti socijalne politike delegirane su općinama kao jedinicama lokalne samouprave. To znači da su općine osnivači centara za socijalni rad, putem kojih korisnici u prvom stepenu ostvaruju svoja prava, a finansiranje prava vrši se iz budžeta kantona. Izuzetak čine Kanton Sarajevo i Bosansko-podrinjski kanton Goražde, koji su osnivači ustanova socijalne zaštite. U Kantonu Sarajevo općine kao jedinice lokalne samouprave nisu dio sistema socijalne zaštite, ali izdvajaju finansijska sredstva za socijalna davanja socijalno ugroženim stanovnicima (Vlada KS, 2017). Zahtjeve za ostvarivanje prava iz socijalne zaštite u Kantonu Sarajevo u prvom stepenu rješava Kantonalni centar za socijalni rad putem općinskih službi socijalne zaštite.³ Sredstva za finansiranje socijalne zaštite izdvajaju se iz budžeta Kantona. Kada je riječ o pravima civilnih žrtava rata i porodica s djecom, o njima u prvom stepenu rješavaju općinske službe za upravu,⁴ a utvrđena prava se isplaćuju iz budžeta Kantona i Federacije (v. šire: Vlada KS, 2017: 47). U Republici Srpskoj, prema Zakonu o socijalnoj zaštiti (Službeni glasnik RS, br. 5/93, 15/96, 110/03, 33/08, 37/12, 90/16, 94/19, 42/20), za oblast socijalne zaštite nadležni su entitet i jedinice lokalne samouprave. Po zahtjevu za ostvarivanje

3 U Kantonu Sarajevo nisu organizovani centri za socijalni rad po općinama, nego općine imaju službe socijalne zaštite koje pripadaju Kantonalnom centru za socijalni rad.

4 Službe za upravu organizuje općinski načelnik u skladu s propisima Vlade Kantona Sarajevo.

zakonom utvrđenih prava u prvom stepenu odlučuje nadležni centar za socijalni rad na čijem području podnositelj zahtjeva ima prebivalište, odnosno dozvolu za boravak stranaca.⁵ Centar za socijalni rad osniva jedinica lokalne samouprave, a prava se isplaćuju iz budžeta Republike Srpske i jedinica lokalne samouprave.

Kada je riječ o Brčko distriktu, nosilac socijalne zaštite je Vlada Brčko distrikta, a sredstva za ostvarivanje prava iz socijalne zaštite osiguravaju se iz budžeta Distrikta.⁶

Socijalna zaštita u Federaciji Bosne i Hercegovine

Socijalna zaštita u Federaciji Bosne i Hercegovine regulisana je jedinstvenim Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom koji je prošao brojne dopune u cilju efikasnijeg ostvarivanja prava iz socijalne zaštite (Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09, 7/14, 45/16). Ovim zakonom uređeni su: osnove socijalne zaštite građana i njihovih porodica, osnovna prava iz socijalne zaštite i korisnici prava iz socijalne zaštite, osnivanje i rad ustanova socijalne zaštite i udruženja lica s invaliditetom, posebna prava lica s invaliditetom, osnovna prava civilnih žrtava rata i članova njihovih porodica, osnove zaštite porodice s djecom, finansiranje i druga pitanja od značaja za ostvarivanje osnovnih prava iz socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom u Federaciji Bosne i Hercegovine (Član 1).

Članom 12. definisani su korisnici socijalne zaštite koji se nalaze u stanju socijalne potrebe, a to su:

- djeca bez roditeljskog staranja,
- odgojno zanemarena djeca,
- odgojno zapuštena djeca,
- djeca čiji je razvoj ometen porodičnim prilikama,
- osobe s invaliditetom i osobe ometene u fizičkom ili psihičkom razvoju,

⁵ Član 64, Zakon o socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik RS, br. 5/93, 15/96, 110/03, 33/08, 37/12, 90/16, 94/19, 42/20.

⁶ Član 11, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona socijalnoj zaštiti Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 04/04, 19/07, 02/08, 21/18 i 32/19.

- materijalno neosigurane i za rad nesposobne osobe,
- stare osobe bez porodičnog staranja,
- osobe s društveno negativnim ponašanjem,
- osobe i porodice u stanju socijalne potrebe, kojima je uslijed posebnih okolnosti potreban odgovarajući oblik socijalne zaštite.

U Kantonu Sarajevo se kao korisnici imenuju još i osobe i porodice čija primanja nisu dovoljna za podmirenje osnovnih životnih potreba i osobe izložene zlostavljanju i nasilju u porodici.⁷

Prava iz socijalne zaštite

Prema Zakonu o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom Federacije Bosne i Hercegovine (Službene novine FBiH, br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09, 7/14, 45/16), u prava iz socijalne zaštite se ubrajaju:

- novčana i druga materijalna pomoć,
- osposobljavanje za život i rad,
- smještaj u drugu porodicu,
- smještaj u ustanove socijalne zaštite,
- usluge socijalnog i drugog stručnog rada,
- kućna njega i pomoć u kući (član 19).

U Kantonu Sarajevo je novčana naknada za pomoć i njegu od strane druge osobe uvrštena kao proširena prava iz socijalne zaštite u odnosu na osnovni set prava.⁸

⁷ Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica sa djecom, Kanton Sarajevo, Službene novine Kantona Sarajevo, br. 16/02, 08/03, 02/06, 21/06, 17/10, 26/12, 15/13 i 18/14, 25/14, 38/14, 38/16.

⁸ Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica sa djecom, Kanton Sarajevo, Službene novine Kantona Sarajevo, br. 16/02, 08/03, 02/06, 21/06, 17/10, 26/12, 15/13 i 18/14, 25/14, 38/14, 38/16.

Socijalna zaštita u Republici Srpskoj

U Republici Srpskoj je sistem socijalne zaštite centralizovan, što za posljedicu ima njegovo jednostavnije funkcionisanje i ujednačena prava za sve njene građane. Zahvaljujući ovako koncipiranom sistemu izbjegnuta je teritorijalna diskriminacija korisnika evidentna u Federaciji Bosne i Hercegovine, odnosno njenim kantonima. Socijalna zaštita je u Republici Srpskoj u nadležnosti Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite, Ministarstva rada i boračko-invalidske zaštite i Ministarstva za porodicu, omladinu i sport. Ostvarivanje prava iz socijalne zaštite regulisano je Zakonom o socijalnoj zaštiti (Službeni glasnik RS, br. 5/93, 15/96, 110/03, 33/08, 37/12, 90/16, 94/19, 42/20), Zakonom o dječijoj zaštiti (Službeni glasnik RS, br. 4/02, 18/07, 1/09), Zakonom o zaštiti civilnih žrtava rata (Službeni glasnik RS, br. 25/93, 32/94, 37/07, 60/07) i Zakonom o zaštiti porodice (Službeni glasnik RS, br. 54/02). Zakonom o socijalnoj zaštiti je uređen sistem socijalne zaštite, nosioci, korisnici i prava korisnika socijalne zaštite, postupak i uslovi za ostvarivanje prava, djelatnost ustanova socijalne zaštite, samostalno obavljanje poslova u oblasti socijalne zaštite, finansiranje, nadzor i druga pitanja značajna za funkcionisanje i ostvarivanje socijalne zaštite građana (član 1). Djelatnost socijalne zaštite prema članu 2, stav 3. Zakona o socijalnoj zaštiti obuhvata mjere i aktivnosti za stvaranje uslova za ostvarivanje zaštitne uloge porodice, uslova za samostalan život i rad lica koja se nalaze u stanju socijalne potrebe ili za njihovo aktiviranje u skladu sa sposobnostima, obezbjeđivanje sredstava za život materijalno neobezbijeđenim i za rad nesposobnim licima i drugim građanima koji su u stanju socijalne potrebe, kao i obezbjeđivanje drugih oblika socijalne zaštite.

Korisnici i prava iz socijalne zaštite u Republici Srpskoj

U Zakonu o socijalnoj zaštiti Republike Srpske kao korisnici prava i usluga prepoznati su pojedinci, članovi porodice ili porodica koji imaju prebivalište na području Republike Srpske i koji se nalaze u stanju socijalne potrebe, a nisu u mogućnosti da zadovolje osnovne životne potrebe. Prema članu 17. Zakona o socijalnoj zaštiti korisnici prava iz socijalne zaštite su podijeljeni u sljedeće dvije kategorije:

- dijete: bez roditeljskog staranja, sa smetnjama u razvoju, čiji je razvoj ometen porodičnim prilikama, žrtva nasilja, žrtva trgovine djecom, s društveno

neprihvatljivim ponašanjem, izloženo socijalno rizičnim ponašanjima, kome je zbog posebnih okolnosti potrebna socijalna zaštita;

- punoljetno lice: materijalno neosigurano i za rad nesposobno lice, s invaliditetom, starije, bez porodičnog staranja, s društveno negativnim ponašanjem, žrtva zlopotrebe psihoaktivnih supstanci, žrtva nasilja u porodici, žrtva trgovine ljudima i kome je zbog posebnih okolnosti potrebna socijalna zaštita.

Prava u socijalnoj zaštiti garantovana su članom 20. i u njih se ubrajaju: novčana pomoć, dodatak za pomoć i njegu drugog lica, lična invalidnina, smještaj u ustanovu, pomoć i njega u kući, podrška u izjednačavanju mogućnosti djece i omladine sa smetnjama u razvoju, zbrinjavanje u hraniteljsku porodicu, dnevno zbrinjavanje, jednokratna novčana pomoć i savjetovanje.

Socijalna zaštita u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine

U Brčko distriktu BiH glavnim nosiocem socijalne zaštite imenovana je Vlada, a prava iz socijalne zaštite i korisnici prava definisani su Zakonom o socijalnoj zaštiti Brčko distrikta Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 01/03), kao i Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona socijalnoj zaštiti Brčko distrikta Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 04/04, 19/07, 02/08, 21/18 i 32/19).

Prema članu 27. Zakona o socijalnoj zaštiti Brčko distrikta, korisnici socijalne zaštite su lica koja se nalaze u stanju socijalne potrebe, i to:

- maloljetnici – bez roditeljskog staranja, ometeni u fizičkom ili psihičkom razvoju, odgojno zanemareni i zapušteni, čiji je razvoj ometen porodičnim prilikama, zlostavljana djeca;
- punoljetna lica – materijalno neosigurana i za rad nesposobna lica, stara lica bez porodičnog staranja, invalidna lica, lica s društveno negativnim ponašanjem, ostala lica u stanju socijalne potrebe kojima je zbog posebnih okolnosti potrebna socijalna zaštita, zlostavljana lica, samohrani roditelji.

Vlada Brčko distrikta može proširiti krug korisnika u skladu s planovima razvoja socijalne zaštite.

Prava iz socijalne zaštite definisana su članom 28, a u njih se ubrajaju: usluge socijalnog i drugog stručnog rada, novčana materijalna pomoć, osposobljavanje za život i rad djece s posebnim potrebama i odraslih invalidnih lica, smještaj u ustanovu socijalne zaštite ili u drugu porodicu i kućna njega i pomoć u kući. Sredstva za ostvarivanje prava se objezbjeđuju iz budžeta Distrikta.

Organizacija civilne zaštite u Bosni i Hercegovini

Potpisivanjem Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, 14. decembra 1995. godine, okončan je rat, a civilna zaštita je organizacijski ostavljena u okviru entitetskih sistema odbrane. U Federaciji BiH je Zakonom o odbrani Federacije BiH (Službene novine FBiH, br. 15/96) civilna zaštita odvojena od civilne odbrane, uvedene Uredbom sa zakonskom snagom o odbrani (Službeni list R BiH, br. 4/92), ali je nastavila svoje postojanje u okviru entitetskog sistema odbrane (Lopušina, 2007: 25). U Republici Srpskoj je civilna zaštita bila uređena Zakonom o civilnoj zaštiti (Službeni glasnik RS, br. 20/97), ali je i dalje bila dio sistema odbrane u ovom entitetu (Huseinbašić, 2007: 134, 136). Značajne promjene dogodile su se kada je 1998. godine civilna zaštita u Republici Srpskoj izdvojena iz područja odbrane, a u Federaciji BiH se izdvajanje civilne zaštite iz područja odbrane dogodilo 1999. godine. U Brčko distriktu BiH je civilna zaštita uspostavljena 2003. godine (Huseinbašić, 2009: 60). Na nivou države Bosne i Hercegovine u sklopu Ministarstva sigurnosti Bosne i Hercegovine formiran je Sektor za civilnu zaštitu (Huseinbašić, 2009: 73), koji je 2009. godine preimenovan u Sektor zaštite i spašavanja, a usvojen je i Okvirni zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih ili drugih nesreća u Bosni i Hercegovini (Službeni glasnik BiH, br. 50/08).

Sistem zaštite i spašavanja Bosne i Hercegovine čine: vladin sektor, pravni subjekti i nevladin sektor. Vladin sektor čine javne ustanove, Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine i ostala ministarstva. Javne ustanove su ustanove koje osnivaju različiti nivoi vlasti u državi radi obavljanja djelatnosti od interesa za taj nivo, a mogu biti iz oblasti odgoja, obrazovanja, nauke, kulture, sporta, zdravstvene zaštite, socijalne zaštite i drugih. Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine je resorno tijelo u sastavu Vijeća ministara Bosne i Hercegovine koje je, u skladu sa zakonom, zaduženo za upravne i stručne poslove sigurnosti (Huseinbašić, 2009:

41). Ostala ministarstva iz sastava Vijeća ministara BiH su: Ministarstvo vanjskih poslova, Ministarstvo odbrane, Ministarstvo finansija i trezora, Ministarstvo pravde, Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa, Ministarstvo prometa i komunikacija, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Ministarstvo civilnih poslova.⁹ Pravni subjekti¹⁰ od značaja za sistem zaštite i spašavanja su: elektroprivreda, vodoprivreda, rudnici, hemijska industrija, farmaceutska industrija, telekom i drugi. Nevladin sektor čine udruženja građana i humanitarne organizacije. Pod udruženjima građana najčešće se misli na gorsku službu spašavanja, s obzirom na to da ni na jednom nivou vlasti u Bosni i Hercegovini ne postoji zakon koji regulira uspostavu i djelovanje ove službe. Pod humanitarnim organizacijama najčešće se misli na Crveni križ i Crveni polumjesec, s obzirom na to da imaju stalnog člana u štabovima civilne zaštite (Huseinbašić, 2009: 58-59).

Upravljanje sistemom zaštite i spašavanja počinje od Vijeća ministara BiH, koje preko Ministarstva sigurnosti BiH, tačnije njegovog sektora zaštite i spašavanja, komunicira s Vladom Federacije BiH, Vladom Republike Srpske i Vladom Brčko distrikta BiH. Vlada Federacije BiH ima Federalnu upravu civilne zaštite (koja ispod sebe ima 10 kantonalnih uprava, a unutar svakog kantona općinske službe civilne zaštite), Vlada Republike Srpske ima Republičku upravu civilne zaštite (koja ispod sebe ima općinske službe civilne zaštite). Vlada Brčko distrikta BiH ima odjel za javnu sigurnost i u njemu odsjek za civilnu zaštitu (Huseinbašić, 2009: 74). S obzirom na to da na nivou države nema uprava civilne zaštite niti uprava zaštite i spašavanja, jasno je da Vijeće ministara BiH ima koordinacijsku ulogu u pogledu pravnih akata upravljanja. Nadležno je da donese odluku o proglašenju stanja prirodne ili druge nesreće na teritoriji Bosne i Hercegovine (ako je nesreća zahvatila oba entiteta i distrikt) i odluku o prestanku stanja date nesreće. Rukovođenje, kao operacionalizacija procesa upravljanja, na nivou države ogleda se u Koordinacijskom tijelu Bosne i Hercegovine za zaštitu i spašavanje. Nadležno je da Vijeću ministara, na zahtjev entiteta i distrikta, predloži proglašenje stanja prirodne ili druge nesreće, kao i odgovarajuće odluke iz svoje nadležnosti.

9 www.vijeceministara.gov.ba (pristupljeno 19. 5. 2023).

10 Pojam pravnih subjekata u novije vrijeme se povezuje s pojmom kritične infrastrukture koja “su sustavi, mreže i objekti koji pružaju osnovne usluge društvu te predstavljaju okosnicu gospodarstva, sigurnosti i zdravlja nacije, a sigurnost i dobrobit društva ovisna je o njihovoj sigurnosti i otpornosti” (civilna-zastita.gov.hr/kriticna-infrastruktura/111, pristupljeno 19. 5. 2023).

Koordinacija aktivnosti u sistemu zaštite i spašavanja na prevenciji, prijemu i pružanju međunarodne pomoći i davanje preporuka nadležnim institucijama i tijelima na nivou države djelokrug su ovog koordinacijskog tijela. Na nivou države ne postoji štab civilne zaštite, ali štabovi civilne zaštite postoje na nivou entiteta i distrikta. U skladu s ovim operativno djelovanje ne postoji na nivou države, već na nivou entiteta i distrikta. U slučaju angažiranja Oružanih snaga Bosne i Hercegovine na pružanju pomoći civilnim strukturama u odgovoru na prirodne i druge nesreće, samu odluku o angažiranju donosi Predsjedništvo Bosne i Hercegovine (samo ako se slažu sva tri člana), a Ministarstvo odbrane BiH, po donesenoj odluci, upućuje naredbu Zajedničkom štabu Oružanih snaga Bosne i Hercegovine, koji putem Operativne komande angažira predviđene jedinice i resurse. Najčešće se angažira Brigada zračnih snaga za gašenje požara iz zraka ili kopnene snage za provedbu mjera zaštite i spašavanja, uz napomenu da se ovo radi samo ako su civilni resursi nedostatni ili ih nema (Huseinbašić, 2009: 79-81).

Osnovni normativnopravni akti u području zaštite i spašavanja u Bosni i Hercegovini su:

- Okvirni zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih ili drugih nesreća u Bosni i Hercegovini (Službeni glasnik BiH, br. 50/08),
- Zakon o zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama (Službeni glasnik RS, br. 121/12),
- Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća (Službene novine Federacije BiH, br. 39/03, 22/06 i 43/10),
- Zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 29/16 i 33/16).

Projekt saradnje službi socijalne zaštite i civilne zaštite na smanjenju rizika od katastrofa u Bosni i Hercegovini

Centri za socijalni rad predstavljaju važne ustanove u životima običnih ljudi, a posebno ranjivih kategorija. Uloga centra za socijalni rad u kriznim situacijama nije bila precizirana, a njegovi djelatnici nisu bili dio štabova civilne zaštite tokom katastrofa i nepogoda. Promjene u njihovoj poziciji su započele nakon poplava 2014. godine i pandemije COVID-19 2020–2023. godine. Centri za socijalni rad pet općina u Federaciji Bosne i Hercegovine (Čitluk, Jajce, Ljubuški, Tuzla i Zenica) sada su dio tog sistema. Stručnjaci kažu da bi ovo tokom poplava, požara, zemljotresa i drugih nepogoda moglo spasiti mnoge živote.

Projekt koji provodi Dječiji fond Ujedinjenih nacija (UNICEF) u saradnji sa Savezom socijalnih radnika Federacije BiH, a finansira Agencija Sjedinjenih Američkih Država za međunarodni razvoj (USAID), u saradnji s civilnim zaštitama i drugim akterima u oblasti zaštite i spašavanja, obuhvatio je centre za socijalni rad u Čitluku, Jajcu, Ljubuškom, Tuzli i Zenici. Rezultati ovog projekta najviše se ogledaju u tome što su centri za socijalni rad prvi put postali dio zvanične strukture zaštite i spašavanja. Djelatnici centara za socijalni rad su osposobljeni da na osnovu konkretnih i tačnih podataka analiziraju rizike u lokalnim zajednicama, pozicioniraju korisnike socijalne zaštite u integrisanom vođenju akcije zaštite i spašavanja. Poplave iz 2014. godine i pandemija COVID-19 2020–2023. godine pokazale su da socijalne službe nisu uključene u štabove civilne zaštite, a ovaj projekat je to promijenio. U centrima za socijalni rad usvojeni su planovi postupanja u vanrednim situacijama i uvezani s planovima civilne zaštite, a djelatnici ovih centara postali su članovi štabova civilne zaštite.

U periodu nakon poplava 2014. godine napravljen je priručnik na kojem su radila entitetska ministarstva i u njemu je jasno navedeno šta trebaju raditi odgovorni prije, tokom i nakon krize. Uočeno je da u razdoblju poslije krize ne postoje adekvatni mehanizmi podrške ranjivim kategorijama, unatoč tome što postoji rizik od povećanja siromaštva, nasilja u porodici, ali i pogoršanih zdravstvenih prilika onih koji su tim nepogodama pogođeni. Ovaj projekt je usmjeren na davanje smjernica kako da se ublaže i spriječe rizici nastanka štetnih posljedica.

Tokom pandemije COVID-19 uočeni su značajni nedostaci sistema, posebno kod rizičnih kategorija. Centri za socijalni rad su ključne ustanove, posebno u kriznim

situacijama, kada postoje rizične kategorije koje su odranije pogođene različitim problemima. Podaci vrlo jasno ukazuju na to da su najranjivije kategorije društva najteže pogođene u vanrednim situacijama. Važno je raditi na podizanju svijesti ljudi da u određenim situacijama budu proaktivni i pravovremeno adresiraju određene probleme prema centru za socijalni rad i drugim institucijama. Kroz analizu se došlo do saznanja da problem predstavlja to što nadležni ne postupaju po normativnom okviru i nemaju adekvatne prakse. Primjer dobre prakse je da se eventualna potkapacitiranost centara za socijalni rad u određenom segmentu može nadomjestiti angažmanom federalnog resornog ministarstva, kroz pružanje podrške u provođenju obuke i nabavci opreme. Pored ovoga, zapošljavanje dovoljnog broja ljudi u centrima za socijalni rad nadležnost je osnivača koji treba da ima svijest o njihovom značaju. Rad na unapređenju je moguć, a primjer je potres u Turskoj, u kojem su gradovi srušeni, ali tamo gdje su načelnici imali svijest o značaju saradnje centara za socijalni rad i drugih ustanova socijalne zaštite sa službama civilne zaštite, posljedice su bile manje.

Općine i gradovi u Bosni i Hercegovini obuhvaćeni projektom UNICEF-a sada imaju kartu rizičnih kategorija, ne samo onih koji su u sistemu socijalne zaštite već i onih koji žive u ruralnim mjestima i u određenim su rizicima od prirodnih i drugih nesreća. Prvi put je moguće djelovati ciljano, bez lutanja i pretpostavki. Kroz ovaj projekat se može zaključiti da je centar za socijalni rad postao jedna bitna ustanova i partner lokalnoj zajednici u cilju spašavanja ljudskih života, naročito iz rizičnih kategorija kao što su djeca, starije osobe itd. Lokalna samouprava, odnosno općine, shvatili su da su centri za socijalni rad ne samo ustanove koje pružaju pomoć i dijele pakete nego ključna ustanova koja ima puno više informacija. Rad na sprečavanju, odnosno prevenciji određenih uzroka koji mogu dovesti do posljedica je nužan. Međusektorski pristup i saradnja u kojem se tačno zna ko, gdje, kada i kako radi, u budućnosti će spasiti mnoge živote, posebno rizičnih kategorija (N1, 2023).

Rezultati istraživanja saradnje službi socijalne zaštite i civilne zaštite u Kantonu Sarajevo

Kanton Sarajevo je nastao potpisivanjem Vašingtonskog sporazuma 1994. godine, a jedan je od deset kantona u entitetu Federacija Bosne i Hercegovine. Ima vlastiti ustav, skupštinu, vladu, simbole i nadležnosti, kao i zakonodavnu, sudsku i izvršnu vlast (MUP KS, 2022). Površina Kantona Sarajevo je 1.276,9 km² i na njoj živi 419.918 stanovnika. Sastoji se od devet općina: Centar Sarajevo, Hadžići, Ilidža, Ilijaš, Novi Grad Sarajevo, Novo Sarajevo, Stari Grad Sarajevo, Trnovo i Vogošća (Zavod za informatiku i statistiku, 2022: 4, 8). U Vladi Kantona Sarajevo postoji 12 ministarstava: Ministarstvo finansija, Ministarstvo komunalne privrede, infrastrukture, prostornog uređenja, građenja i zaštite okoliša, Ministarstvo kulture i sporta, Ministarstvo nauke, obrazovanja i mladih, Ministarstvo odgoja i obrazovanja, Ministarstvo pravde i uprave, Ministarstvo privrede, Ministarstvo saobraćaja, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo za boračka pitanja, Ministarstvo za rad, socijalnu politiku, raseljena lica i izbjeglice i Ministarstvo zdravstva (vlada.ks.gov.ba/vlada/sastav-vlade/14).

U pogledu korištene metodologije za istraživanje saradnje službi socijalnog rada i službi civilne zaštite u Kantonu Sarajevo korištena je uglavnom metoda analize sadržaja dokumenata i metoda ispitivanja (intervju).

Dokument *Mapa puta za razvoj sistema socijalne zaštite otpornog na krize i vanredne situacije u Federaciji Bosne i Hercegovine 2023–2027.* navodi “Sistem socijalne zaštite posjeduje regulatorni i finansijski okvir, ljudske i tehničke resurse i kapacitete te mehanizme za efikasno pružanje podrške korisnicima prije, tokom i nakon vanrednih situacija u koordinaciji sa drugim sektorima i akterima sistema zaštite i spašavanja i smanjenja rizika od katastrofa u FBiH” (Federalno ministarstvo rada i socijalne politike i UNICEF, 2023: 9). Sistemske mjere u ovom dokumentu predviđaju revidiranje okvira i pravilnika koji definiraju strukturu članstva Koordinacijskih tijela i štabova civilne zaštite na način da obavezno uključe predstavnike sektora socijalne i dječije zaštite na svim nivoima (Federalno ministarstvo rada i socijalne politike i UNICEF, 2023:12). Poplave koje su pogodile dijelove Kantona Sarajevo, u općini Ilidža, tokom 2022. godine pokazale su da pogođeno stanovništvo još uvijek nije ostvarilo sva potraživanja prema službama socijalne zaštite, iz čega je jasno da je potreban njihov veći angažman, kao i saradnja sa službom i štabom civilne zaštite i lokalnom zajednicom.

U kontekstu provođenja istraživanja početkom septembra 2023. godine upućen je upit Ministarstvu za rad, socijalnu politiku, raseljena lica i izbjeglice Kantona Sarajevo i realizovan intervju s resornom ministricom o provođenju navedene systemske mjere. U odgovoru se navodi da u dosadašnjem periodu nisu usvojeni pravilnici o postupanju službi socijalne zaštite u vanrednim situacijama na području Kantona Sarajevo. Navodi se da ni zaposleni u službama socijalne zaštite nisu postavljeni kao članovi štabova civilne zaštite u općinama na području Kantona Sarajevo. U istom periodu upućen je i upit Službi civilne zaštite općine Centar Sarajevo u vezi s imenovanjem osoba iz službe socijalne zaštite u Općinski štab civilne zaštite. U razgovoru s pomoćnikom općinskog načelnika Službe civilne zaštite općine Centar Sarajevo navedeno je da, prema važećoj Odluci o Općinskom štabu civilne zaštite, nije predviđeno i nema osoba iz službe socijalne zaštite, ali da nema prepreka da se u budućnosti imenuju osobe iz Službe socijalne zaštite u Općinski štab civilne zaštite, u skladu s *Mapom puta za razvoj sistema socijalne zaštite otpornog na krize i vanredne situacije u Federaciji Bosne i Hercegovine 2023–2027*.

ZAKLJUČAK

Postojeći sistem socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini nije adekvatno koncipiran. Njegovi nedostaci su prvenstveno posljedica specifičnog ustavnog uređenja Bosne i Hercegovine, čija je podjela na entitete, a naročito kantone, dovela do raslojavanja socijalne politike, a time i socijalne zaštite. Zbog ovakvog uređenja u Bosni i Hercegovini, postoji trinaest zakona o socijalnoj zaštiti, pri čemu se izdvajaju dva entitetska i deset kantonalnih zakona, te Zakon o socijalnoj zaštiti Brčko distrikta. Mnoštvo zakonskih propisa znači neujednačenu regulativu u oblasti socijalne zaštite, a u kontekstu ostvarivanja prava osoba u stanju socijalne potrebe. Kada je riječ o diskriminaciji, ona je uočljiva na području Federacije Bosne i Hercegovine, odnosno u njenim kantonima. U kantonima je ostvarivanje prava iz socijalne zaštite uređeno kantonalnim zakonima, koji ne moraju nužno biti usklađeni s krovnim federalnim zakonom, što često rezultira nejednakim pravima iz socijalne zaštite. Uz to obim i visina zakonom predviđenih prava zavise od finansijskih mogućnosti kantona, što predstavlja dodatnu otežavajuću okolnost i neravnopravan položaj korisnika. U Kantonu Sarajevo, kao ekonomski i finansijski najstabilnijem, korisnici prava iz socijalne zaštite su u povoljnijem položaju u odnosu na korisnike iz drugih kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine. Planiranim reformama u oblasti socijalne zaštite, odnosno donošenjem novih zakonskih propisa u Federaciji Bosne i Hercegovine, nastoje se reducirati, ali i eliminisati postojeće razlike u ostvarivanju prava na kantonalnim nivoima.

Civilna zaštita u Bosni i Hercegovini je defragmentirana i vrlo kompleksno uređena. U Federaciji Bosne i Hercegovine svaki od deset kantona ima vlastitu upravu civilne zaštite, a svaka općina službu civilne zaštite. Dodatno opterećenje za Kanton Sarajevo je što je Sarajevo glavni grad Kantona Sarajevo, entiteta Federacije Bosne i Hercegovine i države Bosne i Hercegovine jer se preklapaju nadležnosti snaga i subjekata zaštite i spašavanja i drugih službi sigurnosti. Postojeća normativnopravna regulativa ne predviđa kao članove štabova civilne zaštite osobe iz službi socijalne zaštite, što bi se u budućem radu trebalo izmijeniti. S postojećim brojem stanovnika, brojnim institucijama i organizacijama različitih nivoa vlasti sigurno će dobro doći saradnja sa službama socijalne zaštite, kao i nadležnim ministarstvom iz ove oblasti kako bi se olakšao rad i saradnja spasilaca u vanrednim situacijama i krizama. Pored ovoga će se postaviti prioriteta za redukciju rizika od katastrofa i pomoć ugroženom stanovništvu na području Kantona Sarajevo.

Kada je riječ o saradnji službi socijalne zaštite i civilne zaštite u Kantonu Sarajevo, ona trenutno nije na zadovoljavajućem nivou. Primjer dobre prakse i saradnje u Kantonu Sarajevo može biti projekat koji je proveo UNICEF u saradnji sa Savezom socijalnih radnika Federacije Bosne i Hercegovine, službama civilne zaštite i drugim akterima u oblasti zaštite i spašavanja na području Čitluka, Ljubuškog, Jajca, Tuzle i Zenice.

U dokumentu *Mapa puta za razvoj sistema socijalne zaštite otpornog na krize i vanredne situacije u Federaciji Bosne i Hercegovine 2023–2027.* predviđena je saradnja na federalnom, kantonalnom i lokalnom nivou. Saradnja uključuje resorna ministarstva, upravne organizacije, strukovna udruženja, centre za socijalni rad i druge ustanove socijalne zaštite, službe civilne zaštite, štabove civilne zaštite, organizacije civilnog društva i udruženja građana, medije te UNICEF i druge UN agencije koje djeluju u vanrednim situacijama. S obzirom na prethodno navedene činjenice, neophodno je intenzivirati saradnju između institucija i organizacija u Kantonu Sarajevo s ciljem podizanja otpornosti na krize i vanredne situacije. Smanjenje rizika od katastrofa moguće je ostvariti saradnjom spomenutih ključnih partnera i realizacijom *Vizije i Strateških prioriteta* definisanih *Mapom puta za razvoj sistema socijalne zaštite otpornog na krize i vanredne situacije u Federaciji Bosne i Hercegovine 2023–2027.*

LITERATURA

- Buljubašić, S. (2012). *Savremena socijalna politika*, Sarajevo: Arka PRESS.
- Federalno ministarstvo rada i socijalne politike i UNICEF (2023). *Mapa puta za razvoj sistema socijalne zaštite otpornog na krize i vanredne situacije u Federaciji Bosne i Hercegovine 2023–2027*.
- Huseinbašić, Ć. (2007). *Civilna zaštita u sistemu sigurnosti*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Huseinbašić, Ć. (2009). *Upravljanje sistemom zaštite i spašavanja*, Sarajevo: Jordan studio d.o.o.
- Lopušina, M. (2007). *Zbirka propisa iz oblasti zaštite i spašavanja ljudi i materijalnih dobara od prirodnih i drugih nesreća u Federaciji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Federalna uprava civilne zaštite.
- MUP KS (2022). “Teritorijalna nadležnost”. Dostupno na: <https://mup.ks.gov.ba/organizacija/nadleznost> (pristupljeno 31. 8.2023).
- N1 (2023). “Službe socijalnog rada ključne za spašavanje života, no kako je na terenu?”, *N1*, 13. 5. 2023. Dostupno na: n1info.ba/vijesti/sluzbe-socijalnog-rada-kljucne-za-spasavanje-zivota-no-kako-je-na-terenu/ (pristupljeno 28. 8. 2023).
- Narodna skupština RS (1993). “Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske”, *Službeni glasnik RS*, br. 5/93, 15/96, 110/03, 33/08, 37/12, 90/16, 94/19, 42/20.
- PSBiH (2008). “Okvirni zakon o zaštiti i spašavanju ljudi i materijalnih dobara od prirodnih ili drugih nesreća u Bosni i Hercegovini”, *Službeni glasnik BiH*, br. 50/08.
- Skupština BD (2003). “Zakon o socijalnoj zaštiti Brčko distrikta Bosne i Hercegovine”, *Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 01/03.
- Skupština BD (2019). “Zakon o izmjenama i dopunama Zakona socijalnoj zaštiti Brčko distrikta Bosne i Hercegovine”, *Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 04/04, 19/07, 02/08, 21/18 i 32/19.
- Vlada FBiH (1999). “Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom Federacije Bosne i Hercegovine”, *Službene novine Federacije BiH*, broj: 36/99, 54/04, 39/06, 14/09, 7/14, 45/16 i 40/18.

- Vlada KS (2002). “Zakon o socijalnoj zaštiti, zaštiti civilnih žrtava rata i zaštiti porodice sa djecom Kantona Sarajevo”, *Službene novine Kantona Sarajevo*, br. 16/02, 08/03, 02/06, 21/06, 17/10, 26/12, 15/13, 18/14, 25/14, 38/14, 38/16, 44/17 i 28/18.
- Vlada KS (2017). *Analiza pravnog i institucionalnog okvira u Kantonu Sarajevo u svrhu smanjivanja siromaštva i socijalne isključenosti u Kantonu Sarajevo*.
- Zavod za informatiku i statistiku (2022). *Statistički bilten Kanton Sarajevo u brojkama*, god XXII, Sarajevo.

COOPERATION OF SOCIAL PROTECTION AND CIVIL PROTECTION SERVICES ON DISASTER RISK REDUCTION IN CANTON SARAJEVO

Summary: Social protection in Bosnia and Herzegovina is not the responsibility of the state but of entities, districts, cantons, municipalities and Brčko District of BiH. Additional complication in the Federation of Bosnia and Herzegovina takes place at the level of ten cantons, so that in this entity alone there are 11 almost separate social protection systems with a low degree of cooperation and coordination. This prevents unique access to the resources and possibilities of the social protection system, so that the differences in the realization of the social rights of citizens are evident. Civil protection in Bosnia and Herzegovina is also not organized at the state level, but at the level of entities, districts, cantons and municipalities. The specificity of civil protection activities in the Federation of Bosnia and Herzegovina is reflected in the fact that, in addition to the management structure, there is also a leadership structure for the implementation of protection and rescue measures and activities. The management structure is presented through civil protection administrations at the entity and canton level and civil protection services at the municipal level; and the leadership structure that works to implement the decisions of the management structure is represented through the civil protection headquarters at the entity, canton and municipal levels. Given that the social protection and civil protection services work with vulnerable categories of the population by nature of their regular activities, much greater cooperation is necessary at all levels, especially in Sarajevo Canton, which is economically the strongest, in order to provide assistance and reduce the risk of disasters.

Key words: *social protection, civil protection, cooperation, disasters*

OBITELJSKO SLOBODNO VRIJEME I DOBROBIT

Amina Smajović, MA

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Obiteljsko slobodno vrijeme je sastavni dio obiteljske svakodnevnice. Značajan udio onoga što članovi obitelji rade zajedno čini slobodno vrijeme. Kroz literaturu se akcentira da način na koji obitelji zajednički provode slobodno vrijeme umnogome utiče na intraobiteljske odnose i dinamiku, odnosno obiteljsko funkcioniranje. Nespori se da slobodno vrijeme donosi višestruke koristi obiteljima. Cilj ovog rada je ispitati obrasce te detektirati izazove i perspektive obiteljskog provođenja slobodnog vremena. Propitujući stavove učenika (N=107) dobiveni su rezultati koji pokazuju da se obiteljsko slobodno vrijeme najčešće provodi u druženjima i izlascima, igri i relaksirajućim aktivnostima. Učenici su mišljenja da su slobodnovremenske aktivnosti značajan prediktor ličnog rasta i, s tim u vezi, unapređenja kvalitete (obiteljskog) života. S druge strane, razabire se da su najveći izazovi motivacijske i organizacijske prirode. Temeljem dobivenih nalaza, bit će navedene i smjernice za izgradnju i baštinjenje uključive kulture obiteljskog provođenja slobodnog vremena, a sve kako bi se unaprijedili odgojni i obrazovni učinci aktivnosti slobodnog vremena.

Ključne riječi: *obiteljsko slobodno vrijeme, dobrobit, obrasci, izazovi, perspektive*

UVOD

Slobodno vrijeme je sastavni dio svakodnevnog života. Naučnici konstantno ukazuju na važnu ulogu koju slobodno vrijeme ima u održavanju zdravog načina života, a obiteljsko slobodno vrijeme u zdravom obiteljskom funkcioniranju. Ispitivanja o dobrobiti slobodnog vremena u posljednjih nekoliko godina zavređuju sve veću pažnju u pedagoškim, psihološkim, sociološkim i filozofskim znanstvenim raspravama. Sve ove rasprave se posredno ili neposredno naslanjaju na Ryffov članak iz 1989. godine, u kojem su propitani aspekti dobrobiti, derivirani iz njemu tada dostupne literature. Tako se pojam dobrobiti koristi kao sinonim za širok spektar koncepata kakvi su samopoštovanje, autonomija, osobni rast, osjećaj smislenog života, djelovanje na okolinu te uspostavljanje i održavanje kvalitetnih odnosa s drugima. U ovom radu se analizira obiteljsko slobodno vrijeme na način da se mapirane sastavnice dobrobiti dovode u relaciju s obiteljskim slobodnim vremenom. Kako su aktivnosti obiteljskog vremena najčešće aktivnosti i prostori slobodnog vremena velikog broja djece i odraslih, ovo istraživanje dobiva na značaju jer skreće pozornost na potencijale, snage i prilike, ali i na izazove i prijetnje u njegovom osmišljavanju i provođenju.

U empirijskom dijelu rada propituju se stavovi učenika¹ o obiteljskom slobodnom vremenu. Nastoje se ispitati obrasci, ali i identificirati izazovi i perspektive obiteljskog provođenja slobodnog vremena. Temeljem dobivenih nalaza, bit će ponuđene i smjernice za izgradnju i baštinjenje uključive kulture obiteljskog provođenja slobodnog vremena, a sve kako bi se unaprijedili odgojni i obrazovni učinci aktivnosti slobodnog vremena.

Slobodno vrijeme i obitelj

Sve rasprave o (obiteljskom) slobodnom vremenu otpočinju pokušajima definiranja fenomena slobodnog vremena koji nisu jednoznačni. Naprotiv, razumijevanja ovog koncepta poprimaju različita značenja. Jedan od velikih problema u studijama slobodnog vremena je upravo konceptualizacija samog pojma. Vrlo malo studija uključuje znanstveno utemeljeni i validirani naučnoistraživački pristup. Shaw (1997) kazuje kako su, uprkos očiglednosti, istraživanja u polju

1 Termin učenik vrijedi za oba roda.

slobodnog vremena nepotpuna zbog nedostatka teorijski podržanih okvira, dok Iso-Ahola (2018) procjenjuje da su ona manjkava zbog nepostojanja empirijskih metoda za otkrivanje temeljnih odrednica definicija slobodnog vremena, No, bez obzira na operacionalnu konfuziju koja se očituje *na prvu*, postoji konsenzus u pogledu perceptivnih faktora povezanih s aktivnostima u slobodno vrijeme. Iso-Ahola (2018), Zarotis i Tokarski (2020) kao osnovne dimenzije slobodnog vremena navode motivaciju i slobodu te dodatno analiziraju odnos između društveno obaveznog rada i slobodnog vremena. Za njih su rad i slobodno vrijeme nerazdvojne aktivnosti. Neulinger (1982, prema Mansfield i dr., 2020) slobodno vrijeme opisuje koristeći se terminima: visok stepen intrinzične motivacije, osjećaj užitka i slobode. Jose i Hansen (2010), uz izneseno, kao bitnu odliku slobodnog vremena navode i relaksaciju, a Shaw (1985) izostanak vrednovanja. Može se ustanoviti kako su zajednički nazivnici svih poimanja slobodnog vremena sljedeći: mogućnost izbora aktivnosti, relaksacija i užitak, visoka razina unutrašnje motivacija i odsustvo evaluacije. Shaw (1997) dalje izvještava da niti jedan od ovih faktora sam po sebi ne može objasniti slobodno vrijeme. To može samo kombinacija najmanje tri indikatora. Tragom ovog razmatranja, zaključuje se da aktivnosti u slobodno vrijeme mogu pojedincima donijeti brojne koristi. Konotacije o dobrobiti slobodnog vremena pozicionirale su se kao središnja tačka u diskusijama o strukturiranim i nestrukturiranim aktivnostima u slobodno vrijeme. Strukturirane aktivnosti su određene eksplicitno definiranim ciljevima, pravilima, programskim aktivnostima i nekom vrstom pedagoškog (samo)nadzora nad njima. Bitna odlika strukturiranih aktivnosti jeste fokus na izgradnji individue, realizaciji i unapređenju potencijala ličnosti. Nestrukturirane aktivnosti, s druge strane, nemaju jasno definirana pravila i ciljeve, vremenski okvir i raspored niti sistem pedagoške (samo)regulacije nad tokovima i procesima koji se dešavaju u slobodno vrijeme. Nestrukturirane aktivnosti su povezane s rizičnim ponašanjima, bilježe Belošević i Ferić (2022). Slično mišljenje dijele i drugi znanstvenici, akcentirajući da nesudjelovanje u organiziranim i pedagoški kontrolisanim i podržanim aktivnostima često korespondira s konzumacijom nedozvoljenih supstanci, promiskuitetnim ponašanjem, niskim akademskim postignućem (Badura i dr., 2018), delinkvencijom (Kim i dr., 2020), višom razinom neuroticizma i psihoticizma (Mosoi i dr., 2020). Može se konstatirati da redovno sudjelovanje u strukturiranim aktivnostima korelira s mnogim zdravstvenim

prednostima (Poitras i dr., 2016), dok neučesće koincidira s većim rizikom od problema fizičkog (Zulyniak i dr., 2020) i mentalnog zdravlja (Boelens i dr., 2022).

Ova klasifikacija aktivnosti u slobodno vrijeme primjenjiva je i na oblast obiteljskog slobodnog vremena. Značajno je spomenuti da je obiteljsko slobodno vrijeme tokom historije bilo relativno marginalizirano područje istraživanja unutar slobodnog vremena. Shaw i Dawson (2001) uzroke ovog zanemarivanja pripisuju težnji znanstvenika ka razumijevanju individualnih iskustava i obrazaca ponašanja u slobodno vrijeme. Navode da su se istraživanja uglavnom orijentisala prema individualnim aktivnostima i pratećoj percepciji sebe, otkrivanju i spoznavanju vlastitih interesa i ambicija, razvoju sposobnosti, motivaciji, izazovima i perspektivama, s daleko manje pozornosti na društveni kontekst ili interakcijsko-komunikacijski aspekt slobodnog vremena. Prva ozbiljnija istraživanja o obiteljskom slobodnom vremenu pojavila su se 70-ih godina prošlog stoljeća, a početkom XX stoljeća Shaw i Dawson su upotrijebili izraz “svrhovito slobodno vrijeme”, koje je kroz prizmu obiteljskog života opisano kao zajednička obiteljska aktivnost u slobodno vrijeme (Harrington, 2015). To je vrijeme koje roditelji i djeca povode zajedno i ispunjavaju ga i modeliraju prema vlastitim željama i potrebama. No, bitno je ukazati na jednu specifičnost. Ranije je spomenuto da postoji konsenzus po pitanju faktora koji opisuju slobodno vrijeme, i to: sloboda izbora, relaksacija, intrinzična motivacija i odsustvo evaluacije. Nabrojani parametri su općevažeći iz perspektive pojedinca – individualnog bavljenja slobodnim aktivnostima. Međutim, obiteljske aktivnosti nisu redovno ugodno iskustvo, najprije jer nisu uvijek slobodno odabrane, a ni bavljenje njima nije uvijek intrinzično motivirano.

Neosporno je da tekuće demografske promjene i, posljedično, promjene u strukturi i organizaciji obiteljskog života imaju upliv i na obiteljsko provođenje slobodnog vremena. Ali čini se kako za razumijevanje iskustava povezanih s obiteljskim slobodnim vremenom može biti korisnije prioritiziranje relacijskih, interakcijsko-komunikacijskih obrazaca provođenja slobodnog vremena (Shaw i Dawson, 2001). Tako se Harrington (2015) referira na nekoliko studija o obiteljskom slobodnom vremenu i navodi kako većina autora tih studija podržava zaključke da zajedničko slobodno vrijeme doprinosi obiteljskoj interakciji, zajedništvu, stabilnosti i zadovoljstvu. Znanstvenici snažno pozdravljaju stav prema kojem je obiteljsko slobodno vrijeme povezano s boljim obiteljskim funkcioniranjem,

obiteljskom kohezijom, obiteljskom sinergijom, obiteljskom prilagodljivosti, zadovoljstvom obiteljskim životom, odnosima i komunikacijom (Poff i dr., 2010; Smith i dr., 2009; Zabriskie i McCormick, 2003; sve prema Hodge i dr., 2015). U pozadini ovih i njima sličnih studija o obiteljskom slobodnom vremenu jesu dvije pretpostavke: (1) ono što ljudi rade zajedno je ključno za život i dobrobit (Kelly, 1997, prema Hodge i dr., 2015), (2) za mnoge ljude, djecu i odrasle, dom i obitelj su najčešća mjesta i konteksti slobodnog vremena (Shaw, 1997). U narednom dijelu rada će biti više riječi o značajkama dobrobiti kroz vizuru obiteljskog slobodnog vremena.

Dobrobit kroz vizuru obiteljskog slobodnog vremena – pregled literature

U kompiliranju nalaza iz brojnih studija jasno se razabire da značajan udio onoga što obitelji rade zajedno čini slobodno vrijeme i da je ono, stoga, bitno za obiteljsko funkcioniranje (Daly, 2001; Berc i Kokorić, 2012). Štaviše, neki autori potcrtavaju da slobodno vrijeme ima središnju ulogu u obiteljskom životu (Shannon, 2021), tj. da je najsnažniji pojedinačni prediktor zadovoljstva obiteljski život (Zabriskie i McCormick, 2003, prema Agate i dr., 2009). Kroz literaturu se dokumentira da zajedničko obiteljsko slobodno vrijeme donosi višestruke koristi. Znanstvenici već dugo vremena prepoznaju vezu između slobodnog vremena obitelji i dobrobiti. Dobrobit je percipirana kao kombinacija dobrog osjećaja i dobrog funkcioniranja (Huppert, 2017) i krovni je termin koji uključuje samopoštovanje, autonomiju, osobni rast, osjećaj smislenog života, djelovanje na druge, kao i uspostavljanje i održavanje kvalitetnih odnosa s drugima (Ryff, 1989).

Samopoštovanje se odnosi na vrednovanje sebe. Oslikava pozitivan ili negativan dojam o sebi. Samopoštovanje je krucijalno za uspješan i zadovoljavajući život i etablira se kao centralni konstrukt blagostanja (McAuley i dr., 2005). Znanstveno je dokazano da zajedničko slobodno vrijeme u obitelji doprinosi samopoštovanju (Barnes i dr., 2007; Zaborskis i dr., 2007; Hebblethwaite i Norris, 2010, 2011; Poff i dr., 2010, sve prema Alonso Ruiz i dr., 2019). Neosporno je da slobodno vrijeme pruža mogućnosti da osobe razviju pozitivnu sliku o sebi (Codina i Freire, 2020; Leversen i dr., 2012) ukoliko se radi o prakticiranju aktivnosti koje su za njih od značaja ili aktivnosti u kojima postoji podrška drugih osoba (Kim i Iwasaki, 2016,

prema Codina i Freire, 2020), kakva se bilježi u obitelji. U drugoj liniji istraživanja, Hernández-Prados i Álvarez-Muñoz (2023) primjećuju kako zajedničko dijeljenje vremena poboljšava obiteljsku koheziju, a kohezivni intraobiteljski odnosi pogoduju razvijanju samopoštovanja (Ornelas i dr., 2007). Samopoštovanje je usko povezano s autonomijom. Deci i Ryan (1995) su utvrdili da je autonomija osnova čovjekovog samopoštovanja, i poimaju je kao osjećaj kontrole nad vlastitim ponašanjem. Autonomija podrazumijeva upravljanje ciljevima i preuzimanje odgovornosti za tokove i ishode aktivnosti koje se poduzimaju i jedna je od temeljnih obiteljskih vrijednosti. Poticajna obiteljska atmosfera ispoljena kroz toplinu i podršku djeci u slobodnovremenskim aktivnostima pogoduje razvoju autonomije (Ornelas i dr., 2007; Fattore i dr., 2017; Hartman i dr., 2020). Autonomija je bitan faktor koji promiče osobni rast. Osobni rast pretpostavlja pozitivnu promjenu u mišljenju i ponašanju tokom i nakon refleksije na životna iskustva. Iskustva slobodnog vremena, kao životna iskustva, imaju dragocjen doprinos u osobnom rastu. Rezultati istraživanja pokazuju da društvene aktivnosti u slobodno vrijeme imaju izravan učinak na osobni rast, dopuštajući članovima obitelji da se (samo)aktualiziraju, otkriju i ostvare svoje potencijale (Morrissey i Werner-Wilson, 2005; Kim i dr., 2020). Roditelji, kao odrasle osobe, u slobodno vrijeme planiraju obiteljska iskustva koja jačaju obitelj i doprinose ukupnom pozitivnom razvoju njenih članova. Nadalje, to članovima pruža osjećaj smislenog života. Deschenes (2011, prema Iwasaki, 2018), Bailey i Fernando (2012) govore o “oslobađajućim” učincima slobodnog vremena kao pretpostavkama za radostan, smislen život, život pun nade. Konačno, svako od nas se realizira kroz odnos s drugim ljudima – kroz djelovanje drugih i kroz djelovanje na druge. Angažman u slobodno vrijeme pospješuje ovo djelovanje, smanjuje šanse za rizična ponašanja te potiče empatiju i susretljivost među članovima, odnosno olakšava razvoj kohezivnih odnosa, smatraju Agate i dr. (2009), Claxton i Perry-Jenkins (2008), Hodge i dr. (2015), Alonso Ruiz i dr. (2019), Ali i dr. (2022).

U istraživanju smo se fokusirali na stavove učenika o obiteljskom slobodnom vremenu i pojedinim značajkama istaknutim u teorijskom dijelu rada.

Metod

Ovo istraživanje ima za cilj propitati stavove učenika o obiteljskom slobodnom vremenu. Nastoje se ispitati obrasci, ali i identificirati izazovi i perspektive obiteljskog provođenja slobodnog vremena. Temeljem dobivenih nalaza, bit će ponuđene i smjernice za unapređenje odgojnih i obrazovnih učinaka aktivnosti obiteljskog slobodnog vremena.

Od istraživačkih metoda korištena je deskriptivna metoda i metoda teorijske analize, koje su omogućile opisivanje pedagoških fenomena i analizu teorije. Tehnika istraživanja je anketiranje, a za potrebe istraživanja osmišljen je Upitnik o obiteljskom slobodnom vremenu i dostavljen ispitanicima. Istraživanje je provedeno u drugom polugodištu školske 2022/2023. godine. Anketni upitnik je, osim socio-demografskih podataka, brojao sedam pitanja zatvorenog i otvorenog tipa, pri čemu su ispitanici odgovarali tako što su birali jedan ili više od ponuđenih odgovora, odnosno upisivali odgovor u za to predviđeni prostor. U sklopu ovih pitanja učenici su trebali da naprave procjenu ili refleksiju na pojedine propitivane dimenzije obiteljskog slobodnog vremena, kakve su funkcije slobodnog vremena, njegovo značenje za (članove) obitelj(i), benefiti i teškoće povezane sa zajedničkim provođenjem slobodnog vremena, zadovoljstvo kvalitetom i kvantitetom obiteljskog slobodnog vremena. Drugi dio upitnika je sačinjen u formi Likertove petostepene skale i brojao je 19 čestica. Od ispitanika se tražilo da odaberu broj koji najbolje opisuje mjeru (ne)slaganja s navedenim tvrdnjama. Odabir tvrdnji za skalu je izvršen na osnovu izučavanja literature. Obrada podataka je izvršena pomoću programa JASP0.17.2.1.

U istraživanju je sudjelovalo 107 učenika šestog, sedmog, osmog i devetog razreda. Od tog broja, 23 učenika pohađa šesti razred, 20 učenika sedmi razred, 33 osmi i 31 učenik deveti razred. Učešće je uzelo 49 učenika i 58 učenica.

Rezultati istraživanja i diskusija

U Tablici 1 sadržani su najznačajniji nalazi provedenog istraživanja.

Tablica 1: Značajke slobodnog vremena

Ispitivane značajke obiteljskog slobodnog vremena	Kategorija	N	%
Broj sati proveden u obiteljskim slobodnovremenskim aktivnostima na dnevnom nivou	ne provodim slobodno vrijeme s članovima obitelji	5	4,67
	do 1 sat	7	6,54
	od 1 do 2 sata	15	14,02
	od 2 do 3 sata	28	26,18
	od 3 do 4 sata	23	21,49
	preko 4 sata	29	27,10
	nemam potrebu da slobodno vrijeme provodim s članovima obitelji	1	0,94
Optimalan broj sati za obiteljske slobodnovremenske aktivnosti na dnevnom nivou prema procjeni učenika	do 1 sat	9	8,41
	od 1 do 2 sata	18	16,82
	od 2 do 3 sata	23	21,49
	od 3 do 4 sata	34	31,77
	preko 4 sata	22	20,57
Funkcija obiteljskog slobodnog vremena	odmor	30	28,04
	Razonoda	13	12,15
	razvoj ličnosti	3	2,81
	sve navedeno	54	50,46
	ništa od navedenog	7	6,54

Uvidom u tablicu se može zaključiti da najveći broj učenika (74,77%) provodi dva ili više sati dnevno u obiteljskim slobodnovremenskim aktivnostima. U studiji nedavno provedenoj u susjednoj Hrvatskoj dobiveni su slični podaci: više od polovine roditelja sa svojom osnovnoškolskom djecom provodi više od tri sata dnevno (Babić, 2022). Veća odstupanja nisu zabilježena ni kod drugih međunarodnih istraživanja, gdje je najčešće birana vrijednost od dva do tri sata slobodnog vremena s članovima obitelji (Junová, 2020). Nešto više od polovine učenika (53,26%) smatra da optimalan broj sati za ove aktivnosti na dnevnom nivou iznosi između dva i četiri sata. Ispitujući stavove učenika dobiveni su rezultati koji pokazuju da se obiteljsko slobodno vrijeme najčešće provodi u druženjima: izlascima, igri, relaksirajućim i sportsko-rekreativnim aktivnostima, a u funkciji je raznode, razvoja ličnosti i, naročito, odmora. Kada smo tražili od učenika da specificiraju aktivnosti koje upražnjavaju s članovima obitelji, najfrekventniji odgovori su podrazumijevali konzumiranje medijskih sadržaja i obiteljske razgovore. Dok ovo prvo, temeljem odgovora ispitanika, dominantno ilustrira pasivno obiteljsko slobodno vrijeme, drugo ilustrira aktivno slobodno vrijeme jer potrebuje angažman roditelja i djece, autentične obrasce dijaloga između njih, pri čemu se, zapažaju Smajović i saradnici (2023), dijete pedagoški vodi i savjetuje. Ustanovljeno je da je aktivno slobodno vrijeme u pozitivnoj korelaciji s dobrobiti, za razliku od pasivnog koje negativno korelira s dobrobiti (Holder i dr., 2009). I sudionici istraživanja uočavaju brojne koristi od provođenja slobodnog vremena s članovima obitelji. Od svih benefita navedenih u teorijskom dijelu rada, kroz ovo istraživanje naročito su se etablirali: osjećaj smislenog života, pozitivno djelovanje na druge, kao i uspostavljanje i održavanje kvalitetnih intraobiteljskih odnosa. U prilog tome, učenici izvještavaju o sljedećim dobrobitima: *snaga, sreća, opuštenost, osjećaj smislenosti i ispunjenosti; stvaranje uspomena; rješavanje stresa, relaksacija, smijeh i zabava; razgovor i iskazivanje mišljenja, čime se postiže otvorenosti i rješavaju problemi; razvijanje ličnosti; pronalaženje samog sebe; zadovoljstvo i bolje mentalno zdravlje; razvoj samopouzdanja, samopoštovanja i ugodnih emocija; socijalizacija; razvijanje empatije i prilagođavanje jedni drugima; razumijevanje i poštovanje drugih; prihvatanje različitosti; zbližavanje s članovima obitelji; produbljivanje odnosa; održavanje kvalitetnih odnosa; podizanje brižnih odnosa s roditeljima; njegovanje osjećaja sigurnosti; veće povjerenje; više ljubavi*. U literaturi se dokumentira da je zajedničko slobodno

vrijeme važan preduslov zadovoljstva obiteljskim životom (vidjeti više u Alonso Ruiz i dr., 2019; Junová, 2020; Zabidi i dr., 2023). No, izuzev prednosti, neophodno je upoznati se i s izazovima u domeni obiteljskog slobodnog vremena. Tako je jedan od najvećih izazova organizacijske prirode. Učenici ukazuju na sljedeće: *teško je uskladiti radne obaveze, obiteljske obaveze i slobodno vrijeme; manjak vremena; neorganiziranost vremena i aktivnosti; problem je da se dogovorimo oko nečega; nedostatak novca; zaokupljenost drugim stvarima*. Ovi nalazi su podudarni nalazima drugih studija, gdje su identificirana dva glavna razloga koja sprečavaju obitelji u zajedničkom kvalitetnom provođenju slobodnog vremena, i to nedostatak vremena i nedostatak finansija (Junová, 2020). No, bitno je naznačiti da će zajedničke obiteljske aktivnosti generirati osjećaj zadovoljstva jedino ukoliko su one slobodno odabrane, a ne nametnute. S tim u vezi, pitali smo ispitanike ko je odgovoran za osmišljavanje slobodnog vremena u obitelji. Odgovornost pripisuju prvenstveno roditeljima (52,1%), potom svim članovima obitelji (19,8%), majkama (15,6%) i drugima – dedo, nana, brat, sestra (12,5%). Znakovito je da u svega jednoj petini obitelji djeca imaju mogućnost odabira aktivnosti u slobodno vrijeme. To po automatizmu utiče na njihovu motivaciju da uzmu učešće u slobodnovremenskim aktivnostima. Jedan učenik kaže: *Nekad zna da bude dosadno*. Drugi učenik obrazlaže: *Najveći izazovi u provođenju slobodnog vremena je što roditelji često ne razumiju svoju djecu i može doći do prepirki*. Učenici ukazuju i na *nesuglasice, različita mišljenja i prepirke, toleriranje ponašanja koja im ne odgovaraju* i sl. Ovo pokazuje da obiteljske aktivnosti nisu uvijek prijatno iskustvo. Mnogi znanstvenici kazuju kako slobodno vrijeme može biti jako ograničavajuće, pa i nepoželjno i neugodno iskustvo (vidjeti više u Daly, 2001; Shaw i Dawson, 2001; Henderson i dr., 2002; Crouter i dr., 2004; Snyder, 2007; Claxton i Perry-Jenkins, 2008; Shannon, 2019; Hernández-Prados i Álvarez-Muñoz, 2023).

Kako bi se ispitala pouzdanost instrumenta (drugi dio upitnika) primijenjen je test Cronbach Alpha. Vrijednost koeficijenta iznosila je $\alpha = 0.950$, što potvrđuje izvrsnu unutrašnju konzistentnost. U narednoj tablici (Tablica 2) prezentirane su metrijske karakteristike pojedinih čestica.

Tablica 2: Aritmetičke sredine i standardne devijacije pojedinih čestica skale

Tvrđnje	M	SD
Obiteljsko slobodno vrijeme bitno je za obiteljsko funkcioniranje.	4,44	1,07
Obiteljsko slobodno vrijeme jača obiteljsku koheziju.	4,17	1,06
Obiteljsko slobodno vrijeme doprinosi pozitivnom razvoju članova moje obitelji.	4,05	1,15
Obiteljsko slobodno vrijeme pruža mi osjećaj smislenog života.	4,22	1,11
Obiteljsko slobodno vrijeme ublažava efekte neugodnih događaja.	4,15	1,14
Obiteljsko slobodno vrijeme smanjuje rizik od pojave nepoželjnih ponašanja.	4,15	1,18
Obiteljsko slobodno vrijeme bitno je za uspostavljanje i održavanje kvalitetnih odnosa s drugima.	4,43	0,92

Iz tablice je moguće iščitati da učenici visoko vrednuju obiteljsko slobodno vrijeme. Vide ga kao oazu susreta, dijaloga, što doprinosi uspostavljanju i održavanju kvalitetnih odnosa. Osjećaji zadovoljstva, radosti, punine međuljudskih odnosa koji prate ove aktivnosti pružaju mogućnosti da članovi obitelji razviju pozitivnu sliku o sebi, dopuštajući im ujedno da se (samo)aktualiziraju, otkriju i ostvare svoje potencijale, te ih udaljavaju od rizičnih ponašanja. Učenici obiteljsko slobodno vrijeme, dakle, vide i kao prostor za posredovanje odgojnih vrijednosti. Hernández-Prados i Álvarez-Muñoz (2023) pojašnjavaju kako obitelj u svim situacijama mora promovirati susrete koji imaju odgojni karakter, pa tako i u slobodnom vremenu.

Zanimalo nas je i da li postoji statistički značajna razlika u stavovima učenika i učenica prema obiteljskom slobodnom vremenu. T-test je pokazao da razlike aritmetičkih sredina statistički nisu značajne s obzirom na spol učenika. Generalno, vrijednost aritmetičkih sredina potvrđuje da obje skupine imaju pozitivne stavove, ali ne i da postoji razlika na razini statističke značajnosti.

Tablica 3: Rezultati T-testa o dobrobiti obiteljskog slobodnog vremena s obzirom na spol ispitanika

Skala	Spol	N	M	SD	T	df	p
Dobrobit obiteljskog slobodnog vremena	Muški	49	4,08	1,17	-0,872	105	0,385
	Ženski	58	4,25	0,92			
	Ukupno	107	4,17	1,94			

Posljednje pitanje otvorenog tipa u upitniku bilo je prilika da učesnici istraživanja navedu svoja zapažanja o obiteljskom slobodnom vremenu. Na osnovu njihovih komentara i rezultata istraživanja moguće je izdvojiti i nekoliko smjernica za izgradnju i baštinjenje uključive kulture obiteljskog provođenja slobodnog vremena, a sve s ciljem unapređenja odgojnih i obrazovnih učinaka aktivnosti slobodnog vremena. Prvo, učenici očekuju da roditelji pokažu veće zanimanje za njihove potrebe u pogledu sadržaja i aktivnosti u slobodnom vremenu. Uvažavanje specifičnih interesa će povećati motivaciju djece, a posredovanje vrijednosti učiniti uspješnijim. Drugo, potrebno je osigurati raznovrsnost sportskih, kulturnih i umjetničkih sadržaja. Osmišljavanje i realiziranje aktivnosti u slobodno vrijeme potrebuje kreativnost roditelja. No, bitno je i djeci otvarati puteve za razvijanje i unapređenje kreativnih sposobnosti. Treće, sve aktivnosti treba staviti u kontekst učenja. Podrška učenju, odmor i razonoda su funkcije koje se ne odvijaju izolovano jedna od druge. Četvrto, lokalna zajednica (društvo) treba pružiti podršku tako što će obogatiti ponudu i programe namijenjene obiteljima. I konačno, još od djetinjstva djecu treba osposobljavati za zajedničko organiziranje, sudjelovanje i evaluaciju aktivnosti u slobodno vrijeme.

ZAKLJUČAK

S obzirom na nedostatna istraživanja u kojima je istražena relacija obiteljskog slobodnog vremena s različitim aspektima dobrobiti, kroz ovaj rad smo nastojali integrativno propitati da li slobodnovremenske aktivnosti s članovima obitelji imaju upliva na izgradnju samopoštovanja, autonomije, osobnog rasta, osjećaja smislenog života, pozitivnog djelovanja na okolinu te na uspostavljanje i održavanje kvalitetnih odnosa s drugima. Okosnicu rada je sačinjavao Ryffov (1989) članak i modaliteti dobrobiti, koji su se izdvojili analizom psihološke i pedagoške građe. Otkrivanjem obrazaca, kao i perspektiva zajedničkog provođenja slobodnog vremena, može se konstatirati da učenici prepoznaju sve dobrobiti obiteljskog slobodnog vremena koje visoko cijene, najprije jer im ono pruža osjećaj smislenosti i svrhovitosti. Potom, vide ga kao prostor gdje mogu pozitivno djelovati jedni na druge, uspostavljati i održavati prisne i tople odnose, njegovati i živjeti zajedničke obiteljske vrijednosti. To, dalje, jača obiteljsku koheziju, doprinosi aktualizaciji sposobnosti svih članova obitelji, umanjuje posljedice neugodnih događanja i smanjuje rizik od pojave nepoželjnih ponašanja. Sve navedeno se događa samo onda kada je obiteljsko slobodno vrijeme odabrano, a ne zadano slobodno vrijeme. Istraživanje najčešćih izazova iz vizure učenika, dakle, pokazuje dvije specifičnosti koje su tipične za obiteljsko slobodno vrijeme. Jedna je motivacijskog karaktera. Učenici imaju potrebu da sudjeluju u donošenju odluka o slobodnovremenskim aktivnostima. Međutim, ta mogućnost im je, navodi velik broj učenika, uskraćena, zbog čega ni zajedničke aktivnosti ne ugrađuju u svoj svijet kvalitete. Druga specifičnost je organizacijskog karaktera. Ograničenost resursa: vremenskih, prostornih i finansijskih umanjuje ponudu izbora aktivnosti. Šira implikacija toga je odricanje od brojnih aktivnosti, posebno onih koji imaju potencijal da ojačaju obitelj i osnaže intraobiteljske odnose.

Ovaj rad, još jednom, indicira neophodnost reafirmacije obiteljskog slobodnog vremena kao instrumenta koji doprinosi samoaktualizaciji, izgradnji pozitivne slike o sebi, smanjuje šanse za rizična ponašanja, potiče empatiju i prosocijalno ponašanje, poboljšava kvalitet odnosa roditelj-dijete te smanjuje sukobe. Bilo bi značajno proširiti istraživanje tako da se uključe i učenici starije dobi, ali i istraže stavovi roditelja o ovoj problematici.

LITERATURA

- Ali, S. H.; Rouf, R.; Mohsin, F. M. i dr. (2022). "The influence of routine and leisure family activities on the ability of young Asian Americans to maintain a healthy lifestyle: findings from a nationwide survey" *The Journal of Behavioral Medicine* 45, 962-974. <https://doi.org/10.1007/s10865-022-00352-z>.
- Alonso Ruiz, R. A.; Valdemoros San Emeterio, M. Á.; Sáenz de Jubera Ocón, M. i Sanz Arazuri, E. (2019). "Family Leisure, Self-Management, and Satisfaction in Spanish Youth", *Frontiers in psychology* 10, 2231. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02231>.
- Agate, J. R.; Zabriskie, R. B.; Agate, S. T. i Poff, R. (2009). "Family Leisure Satisfaction and Satisfaction with Family Life", *Journal of Leisure Research* 41 (2), 205-223. <https://doi.org/10.1080/00222216.2009.11950166>.
- Babić, N. (2022). *Obitelj i provođenje slobodnog vremena osnovnoškolaca*, diplomski rad, Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Badura, P.; Madarasova Geckova, A.; Sigmundova, D.; Sigmund, E.; Dijk, J. P. van i Reijneveld, S. A. (2018). "Can organized leisure-time activities buffer the negative outcomes of unstructured activities for adolescents' health?" *International journal of public health* 63 (6), 743-751. <https://doi.org/10.1007/s00038-018-1125-3>.
- Bailey, A. W. i Fernando, I. K. (2012). "Routine and Project-Based Leisure, Happiness, and Meaning in Life", *Journal of Leisure Research* 44 (2), 139-154. <http://dx.doi.org/10.1080/00222216.2012.11950259>.
- Belošević, M. i Ferić, M. (2022). "Contribution of frequency and structured leisure activities features to the alcohol use: perception of adolescents from the northwest county of Croatia", *International Journal of Adolescence and Youth* 27 (1), 249-263. <https://doi.org/10.1080/02673843.2022.2081088>.
- Berc, G. i Kokorić, S. B. (2012). "Slobodno vrijeme obitelji kao čimbenik obiteljske kohezivnosti i zadovoljstva obiteljskim životom", *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju* 20 (2), 15-27.
- Boelens, M.; Smit, M. S.; Windhorst, D. A.; Jonkman, H. J.; Hosman, C. M. H.; Raat, H. i Jansen, W. (2022). "Associations between organised leisure-time

- activities and mental health problems in children”, *The European Journal of Pediatrics* 181, 3867-3877. <https://doi.org/10.1007/s00431-022-04591-9>.
- Claxton, A. i Perry-Jenkins, M. (2008). “No Fun Anymore: Leisure and Marital Quality Across the Transition to Parenthood”, *Journal of marriage and the family* 70(1), 28-43. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2007.00459.x>.
 - Codina, N. i Freire, T. (2020). “Imbalances in the Study of the Relationship between Leisure and Self-Esteem: A Systematic Review”, *International journal of environmental research and public health* 17 (15), 5555. <https://doi.org/10.3390/ijerph17155555>.
 - Crouter, A. C.; Head, M. R.; McHale, S. M. i Tucker, C. J. (2004). “Family Time and the Psychosocial Adjustment of Adolescent Siblings and Their Parents”, *Journal of Marriage and Family* 66 (1), 147-162. <https://doi.org/10.1111/j.0022-2445.2004.00010.x>.
 - Daly, K. J. (2001). “Deconstructing family time: From ideology to lived experience”, *Journal of Marriage and Family* 63 (2), 283-294. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00283.x>.
 - Deci, E. L. i Ryan, R. M. (1995). “Human autonomy: The basis for true self-esteem”, u: Kernis, M. H. (ur.) *Efficacy, agency, and self-esteem*, New York: Plenum Press, 31-49.
 - Fattore, T.; Mason, J. i Watson, E. (2017). “Activities as Autonomy and Competence: The Meaning and Experience of Leisure for Well-Being”, u: Ben-Arieh. A. (ur.) *Children’s Understandings of Well-being. Children’s Well-Being: Indicators and Research*, Dordrecht: Springer, 147-178. https://doi.org/10.1007/978-94-024-0829-4_7.
 - Harrington, M. (2015). “Practices and meaning of purposive family leisure among working- and middle-class families” *Leisure Studies* 34 (4), 471-486. <http://dx.doi.org/10.1080/02614367.2014.938767>.
 - Hartman, C. L.; Barcelona, R. J.; Trauntvein, N. E. i Hall, S. L. (2020). “Well-being and leisure-time physical activity psychosocial factors predict physical activity among university students”, *Leisure Studies* 39 (1), 156-164. <https://doi.org/10.1080/02614367.2019.1670722>.

- Hernández-Prados, M. Á. i Álvarez-Muñoz, J. S. (2023). “Family Leisure in Rural and Urban Environments: A Question of Context”, *Societies* 13 (2), 35. <http://dx.doi.org/10.3390/soc13020035>.
- Henderson, K. A.; Hodges, S. i Kivel, B. D. (2002). “Context and Dialogue in Research on Women and Leisure”, *Journal of Leisure Research* 34 (3), 253-271. <https://doi.org/10.1080/00222216.2002.11949971>.
- Hodge, C.; Bocarro, J. N.; Henderson, K. A.; Zabriskie, R.; Parcel, T. L. I Kanters, M. A. (2015). “Family Leisure: An Integrative Review of Research from Select Journals”, *Journal of Leisure Research* 47(5), 577-600. <https://doi.org/10.18666/jlr-2015-v47-i5-5705>.
- Holder, M. D.; Coleman, B. i Sehn, Z. L. (2009). “The contribution of active and passive leisure to children’s well-being” *Journal of Health Psychology* 14 (3), 378-386. <https://doi.org/10.1177/1359105308101676>.
- Huppert, F. (2017). “Challenges in defining and measuring well-being and their implications for policy”, u: White, M. A.; Slemp, G. R. i Murray, A. S. (ur.) *Future directions in well-being*, Cham: Springer, 163-167. https://doi.org/10.1007/978-3-319-56889-8_28.
- Iso-Ahola, S. E. (2018). “Basic Dimensions of Definitions of Leisure”, *Journal of Leisure Research* 11 (1), 28-39. <https://doi.org/10.1080/00222216.1979.11969373>.
- Iwasaki, Y. (2018). “Leisure and Meaning-Making: The Pursuit of a Meaningful Life Through Leisure”, u: Beniwal, A.; Jain, R. i Spracklen, K. (ur.) *Global Leisure and the Struggle for a Better World*, Palgrave MacMillan, 287-302. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-70975-8_14.
- Jose, K. i Hansen, E. (2010). “What leisure? Leisure time physical activity in young adult”, *Journal of Science and Medicine in Sport* 12 (2), E94. <https://doi.org/10.1016/j.jsams.2009.10.193>.
- Junová, I. (2020). “Leisure Time in Family Life”, u: Blahoslav, K.; Stašová, L. i Junová, I. (ur.) *Contemporary Family Lifestyles in Central and Western Europe*, Cham: Springer, 65-86. https://doi.org/10.1007/978-3-030-48299-2_4.
- Kim, J.; Han, A.; Piatt, J. A. i Kim, J. (2020). “Investigating relationships among coping, personal growth, and life satisfaction among individuals with physical disabilities”, *Health promotion perspectives* 10 (4), 401-408. <https://doi.org/10.34172/hpp.2020.59>.

- Kim, J.; Kono, S.; Lee, E-Y. i McDaniel, J. (2020). "The Reciprocal Effects between Structured/Unstructured Leisure and Delinquent Behaviors among South Korean Youth: a Cross-Lagged Longitudinal Approach", *International Journal of the Sociology of Leisure* 3, 241-257. <https://doi.org/10.1007/s41978-020-00057-0>.
- Leversen, I.; Danielsen, A. G.; Birkeland, M. i Samdal, O. (2012). "Basic Psychological Need Satisfaction in Leisure Activities and Adolescents' Life Satisfaction", *Journal of youth and adolescence* 41 (12), 1588-1599. <https://doi.org/10.1007/s10964-012-9776-5>.
- Mansfield, L.; Daykin, N. i Kay, T. (2020). "Leisure and wellbeing". *Leisure Studies* 39 (1), 1-10. <https://doi.org/10.1080/02614367.2020.1713195>.
- McAuley, E.; Elavsky, S.; Motl, R. W.; Konopack, J. F.; Hu, L. i Marquez, D. X. (2005). "Physical activity, self-efficacy, and self-esteem: longitudinal relationships in older adults", *The journals of gerontology* 60 (5), 268-275. <https://doi.org/10.1093/geronb/60.5.p268>.
- Morrissey, K. M. i Werner-Wilson, R. J. (2005). "The relationship between out-of-school activities and positive youth development: an investigation of the influences of communities and family" *Adolescence* 40 (157), 67-85.
- Mosoi, A. A.; Jürgen, B.; Arash, M.; Guillaume, M. i Lorand, B. (2020). "Influence of Organized vs Non Organized Physical Activity on School Adaptation Behavior", *Frontiers in Psychology* 11, 1-11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.633197>.
- Ornelas, I.; Perreira, K. i Ayala, G. (2007). "Parental influences on adolescent physical activity: a longitudinal study", *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity* 4, 3. <https://doi.org/10.1186/1479-5868-4-3>
- Poitras, V. J.; Gray, C. E.; Borghese, M. M.; Carson, V.; Chaput, J-P.; Janssen, I. i dr. (2016). "Systematic review of the relationships between objectively measured physical activity and health indicators in school-aged children and youth", *Applied Physiology, Nutrition, and Metabolism* 41 (6), 197-239. <https://doi.org/10.1139/apnm-2015-0663>.
- Ryff, C. D. (1989). "Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being", *Journal of Personality and Social Psychology* 57 (6), 1069-1081. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.1069>.

- Shannon, C. S. (2021). "Constructing 'family': Leisure as a context for 'doing' and 'displaying' family", u: Trussell, D. E. i Jeanes, R. (ur.) *Families, Sport, Leisure and Social Justice*, London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429323300>.
- Shannon, C. S. (2019). "#Family: Exploring the Display of Family and Family Leisure on Facebook and Instagram", *Leisure Sciences* 44 (4), 459-475. <https://doi.org/10.1080/01490400.2019.1597792>.
- Shaw, S. M. (1985). "The meaning of leisure in everyday life", *Leisure Sciences* 7 (1), 1-24. <https://doi.org/10.1080/01490408509512105>.
- Shaw, S. M. (1997). "Controversies and Contradictions in Family Leisure: An Analysis of Conflicting Paradigms", *Journal of Leisure Research* 29 (1), 98-112.
- Shaw, S. M. i Dawson, D. (2001). "Purposive Leisure: Examining Parental Discourses on Family Activities" *Leisure Sciences: An Interdisciplinary Journal*, 23 (4), 217-231. <http://dx.doi.org/10.1080/01490400152809098>.
- Smajović, A.; Alić Ramić, B. i Nikšić Rebihić, E. (2023). "Uloga obitelji u posredovanju moralnih vrijednosti", *DHS – Društvene i humanističke studije* 23, 481-500.
- Snyder, K. A. (2007). "A Vocabulary of Motives: Understanding How Parents Define Quality Time", *Journal of Marriage and Family* 69 (2), 320-340. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2007.00368.x>.
- Zabidi, A. S.; Hastings, R. P. i Totsika, V. (2023). "Spending leisure time together: Parent child relationship in families of children with an intellectual disability" *Research in developmental disabilities* 133, 104398. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2022.104398>.
- Zarotis, G. F. i Tokarski, W. (2020). "Definition, Concepts and Research about Leisure Time", *International Journal of Innovative Research and Knowledge*, 5 (2), 139-149.
- Zulyniak, S.; Williams, J. V. A.; Bulloch, A. G. M.; Lukmanji, A. i Patten, S. B. (2020). "Physical Activity and Mental Health: A Cross-sectional Study of Canadian Youth", *The Journal of the Canadian Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 29(4), 241-252. <https://doi.org/10.1016/j.jadr.2020.10002>.

FAMILY LEISURE TIME AND WELL-BEING

Summary: Family leisure time is an integral part of family everyday life. A significant proportion of what family members do together is leisure time. Throughout the literature, it is emphasized that the way in which families spend their leisure time together greatly affects intra-family relations and dynamics, that is, family functioning. It is not disputed that leisure brings multiple benefits to families. The aim of this paper is to examine patterns and detect challenges and perspectives of family leisure time. By questioning the attitudes of students (N=107), the results were obtained that show that family free time is most often spent in socializing and going out, playing, and relaxing activities. Students think that leisure activities are a significant predictor of personal growth and, in this connection, improvement of the quality of (family) life. On the other hand, it is clear that the biggest challenges are of a motivational and organizational nature. Based on the findings, guidelines for building an inclusive culture of family leisure time will be specified, all in order to improve the educational effects of leisure activities.

Keywords: *family leisure time, well-being, patterns, challenges, perspectives*

Amina Vatreš

Teaching Assistant and PhD candidate at the Faculty of Political Sciences, University of Sarajevo, Department for Communication Studies and Journalism

Drowning the Truth in the Sea of Lies: Unveiling the Infodemic and Modern Censorship in the Post-truth Era

Joel Simon and Robert Mahoney, *The Infodemic: How Censorship and Lies Made the World Sicker and Less Free* (e-book: Columbia Global Reports, New York, 2022, 192 pages)

The work entitled “The Infodemic: How Censorship and Lies Made the World Sick and Less Free”, authored by journalists and press freedom advocates, Joel Simon and Robert Mahoney, presents a profound and insightful inquiry of some of the crucial aspects that resonate with the contemporary information landscape. Divided into seven main chapters, this scholarly work critically examines several topics, including the phenomenon of *infodemic*, the multiangled dimensions of *censorship*, and the dynamic intersection of *technology and surveillance* intertwined with the global response to the COVID-19 pandemic. Despite being published in the period characterized by hyperproduction of literature addressing the pandemic and the fact that the narrative surrounding COVID-19 may seem a bit outdated from the current standpoint, the overall contribution of this publication is still fashionable. Among others, its relevance can be seen in introducing a phenomenon the authors identify as *censorship through noise*. This conceptual framework, with the capacity for a broader and universally relevant interpretation, especially when considering enduring global conflicts like the Ukraine-Russia war or the Israeli-Palestinian conflict, positions the book as a noteworthy and indispensable academic contribution in the field of Communication studies.

While illuminating the issues with privacy and ethical dilemmas associated with the collection of personal data in the name of public health, the book also emphasizes the paradoxical relationship between movement restrictions and the increased reliance on technology. This wide-ranging analysis demonstrates how states utilize digital tools to control information and obstruct the free flow of information, challenging modern information governance.

It is particularly significant to emphasize that the term *infodemic*, as defined in the book, primarily pertains not to the abundance of information in the public discourse but rather signifies an inundation of a unique combination of both accurate and entirely false information in the digital age. The key importance and contribution of this book to the academic debate manifest itself in questioning how this phenomenon has led not only to the exacerbation of public health issues during the COVID-19 pandemic but also to the reduction and endangerment of societal freedoms and the eroding of public trust. Furthermore, within a broader societal context, this work contemplates the implications of various modes of information governance and censorship, elucidating their long-term consequences and the transformation of the media ecosystem.

The publication adeptly employs a systematic approach to scrutinize the pervasive effects of censorship, misinformation, and propaganda across a spectrum of global contexts, avoiding the confinement of discourse to specific geographic areas or ideological paradigms. This unbiased reflection lends itself to a broader understanding of the intricate dynamics at play in the contemporary information landscape. The authors also engage in a comprehensive examination of the conduct of governmental entities, media institutions, and technology conglomerates, thereby offering thus a holistic, comprehensive and well-rounded perspective on the multifaceted dimensions of the infodemic.

The explication of complex concepts presented in the book is accomplished through the meticulous synthesis of vivid real-world samples, supported by the analysis and interpretation of statistical data and case studies across various countries while referring to relevant both academic and journalistic inquiry. Such a methodology significantly serves to unmask the intricate nexus between the phenomena of information overload, censorship, and, ultimately, often entirely latent - *state surveillance*, while involving a thorough assessment of the mechanisms by which disinformation is spread and perpetuated.

The introductory chapter starts focusing on the exploration of the Chinese media and information ecosystem, an environment predominantly marked by a mechanism of suppression and an extensive regime of stringent censorship. In the context of the COVID-19 pandemic, the authors observe a notable redirection of the primary emphasis towards the censorship of virus-related information, rather than a concerted response to combat the virus itself. A similar consistent pattern emerges in the second chapter entitled *The Authoritarian Playground*, where the authors investigate authoritarian regimes marked by intricate security and religious structures. Through the analysis of case studies encompassing Russia, Egypt, Iran, and Nicaragua, these regimes are found to utilize the management of information dissemination as a central instrument within their governance strategies leading to a distorted perception of reality. As the authors stated, „[t]he game plan was remarkably similar: suppress, marginalize, minimize, undermine, deny, and confuse“ (Introduction section, para. 4).

Within the framework of the third chapter, the discussion revolves around *Democratic Populism* and the disparities between authoritarian and democratic social systems concerning information control: „In many autocratic countries, as outlined, governments used repressive measures to suppress critical information about the spread of COVID-19 and to cover up their own incompetence. (...) In populist-led democracies - notably Brazil, the US, and India, which are the focus of this chapter - leaders relied on new forms of censorship to achieve a similar result. Since jailing critics and blocking websites were generally off the table, their strategy was to attack and undermine independent sources of information, unleash harassing trolls on their critics, and spew out misinformation to confuse the public“ (Democratic Populism section, para. 3). In this regard, the authors introduce a novel and pertinent concept referred to as *censorship through noise*. This concept could be closely intertwined with another phenomenon known as *information overload*, which serves as one of the hallmarks of contemporary democracies aimed at controlling the information landscape. Hence, the idea of censorship through noise entails an overwhelming influx of information, misinformation, and conspiracy theories, exacerbated by logical inconsistency, entropy, and an *information clash* of contradictory and mutually exclusive data, thus obfuscating the distinction between factual-based reporting and utter fabrication by *drowning the truth in the sea of lies* (Introduction section, para. 2).

Speaking in the context the examination of how governments exert their authority to manipulate and control the flow of information, a critical focus emerges on the consolidation of state power and its corrosive impact on the information and media environment. Additionally, the corrosive influence of governments over information can extend to the digital domain, where the manipulation of online spaces, social media platforms, and surveillance technologies can further impede the free flow of information.

The central thesis proposed by the authors is primarily concerned with presenting the embodiment of a contemporary form of censorship that essentially achieves identical final objectives as traditional censorship but through different means. This scholarly pursuit involved a meticulous assessment of the emerging mechanisms employed to manipulate information, shedding light on their inherent interrelation with state power. Emphasizing the critical significance of this introduced form of censorship is imperative, as it poses a more insidious threat compared to its conventional understanding. Captured in an *information storm*, recipients often remain unaware that, instead of overtly limiting access to information, they are inundated with its abundance which consequently impairs their ability to discern falsehoods from truths. The authors note such a phenomenon precisely in the context of the global lockdown: „Throughout the pandemic, many people felt as if they were drowning in information. In fact, they were being censored“ (The Meaning of Freedom section, para. 34).

Censorship through noise henceforth can be implicitly associated with the concept of state surveillance, particularly in the light of emerging digital technologies which played a crucial role in responding to the pandemic. Expanding on the underlying premise, the thorough analysis of the privacy and data security concerns is being conducted in the chapter on *State Surveillance*, raising questions about ethical boundaries of monitoring and collecting personal information in the name of public health. As the authors pointed out, movement restrictions during the pandemic, paradoxically, forced people even further into the embrace of technology. When considering the foundational principles governing applications like *Trace Together* in Singapore or *The Tool* in Israel, which involve gathering location data and cross-referencing it with confirmed COVID cases, a key emphasis is placed on the materialization of *digital authoritarianism* and the utilization of *pandemic biopower*.

The authors assert the viewpoint that the pandemic has resulted in what can arguably be characterized as the most extensive relinquishment of individual data in human history. „This data is harvested and used by autocracies like China, by partially free countries like Singapore, and by full democracies such as Israel and Norway“ (State Surveillance section, para. 8). The authors’ analysis centres on evaluating how various nations have responded to the pandemic and measuring public perceptions and feedback. They employ a conceptual differentiation between positive and negative freedom, specifically, *freedom to act* and *freedom from* constraints. The overarching inference drawn by the authors accentuates a distinct emphasis on prioritizing the notion of negative freedom, focusing on the removal and problematization of constraints such as mask mandates, lockdowns, and restrictions. This emphasis takes precedence over the aspect of positive freedom, which involves the *freedom to engage* in public discourse, participate in political processes, and hold political leaders and governments accountable for their decisions and strategies in the context of pandemic management.

Within the sixth chapter *Trust me*, the debate is based on the impact of group membership, or community identity, which results in diametrically opposed perceptions within a polarized public, contingent upon the sources they place their trust in. Taking this into consideration, a higher significance is attributed to community-related information compared to scientifically grounded data from authoritative sources, a trend closely associated with the proliferation of conspiracy theories. The authors contend that this phenomenon is notably pronounced when examining the distinctions between the pandemic perspectives of Republicans and Democrats in the US, underscoring the direct impact of political or ideological affiliations on the selection of information sources, consequently shaping individual behaviours and orientations.

In the realm of public trust and information dissemination, recent research has consistently indicated that local journalists and local news outlets stand out as the most trusted sources of information among a global audience. The following chapter, entitled *The Local Angle*, expounds the deliberate pandemic-related decline of local news sources, which is observed as a recurring and systematic pattern adopted by governments worldwide. This chapter places a particular emphasis on the pivotal role played by local journalists in maintaining the flow

of credible information. Furthermore, it conducts a comprehensive case study of *Zeta*, an esteemed news outlet in Mexico, illustrating how local journalism serves as a critical bastion against *information vacuums* and how it responds to concerted attacks from state officials aimed at suppressing alternative voices. This in-depth analysis sheds light on the crucial role of local journalism as watchdog in upholding not only the veracity of information but also the plurality of voices in the face of governmental attempts to stifle dissent and manipulate the prevailing narrative. Moreover, the authors propose an intriguing thesis highlighting the potential redirection of algorithmic classification. The proposed shift would diverge from a sole reliance on content personalization based on recipients' previous interactions. Instead, it would be rooted in a principle of curating and providing high-quality content that is pertinent to the recipient's geographical location. This novel approach to algorithmic classification seeks to prioritize content selection based on the recipient's local context and relevant societal concerns, thereby broadening the scope of information dissemination strategies in the digital era.

While the book refrains from offering explicit strategies to tackle the intricate challenges inherent to the contemporary new media information and communication landscape, its analysis, underpinned by tangible illustrations, opens new horizons towards an enhanced comprehension and interpretation of latent manifestations of modern censorship frequently imperceptible in the wider public discourse. Fortified by concrete examples and real-world cases, this analytical journey, in turn, establishes a solid empirical basis for further scientific research on ongoing challenges concerning the circulation of information, mechanisms of control, and difficulties that arise from the frequent suppression of human rights.

Drowning the Truth in a Sea of Lies transcends conventional notions of explicit censorship. It captivates recipients with the illusion of boundless access and information saturation, blurring the distinctive line between fact and fiction, leaving them adrift in a turbulent sea of deceit.

Selma Alispahić

Asistentica i doktorska kandidatkinja na Fakultetu političkih nauka, Univerzitet Sarajevo, Odsjek sociologija

Dekolonijalna reaproprijacija feminizma: Feminizam u borbi protiv rasnog kapitalizma, imperijalizma i eurocentrizma

Françoise Vergès, *Dekolonijalni feminizam* (TPO Fondacija, Sarajevo, 2019, str. 114)

Knjiga *Dekolonijalni feminizam* autorice Françoise Vergès, aktivistkinje i političke znanstvenice, prvi put je objavljena 2019. godine na francuskom jeziku, 2021. godine je prevedena na engleski, a 2022. godine na bosanski jezik. U strukturalnom pogledu, podijeljena je na dva dijela – prvi dio naslovljen je kao *Zauzimanje strana: Dekolonijalni feminizam*, a drugi kao *Evolucija prema civilizacijskom feminizmu 21. stoljeća*. U prvom dijelu knjige autorica objašnjava principe i vrijednosti dekolonijalnog feminizma, kao i savremenu situaciju s feminizmom u svijetu koja se jednostavno može opisati tvrdnjom da se radi o obratu u kojem je ono protiv čega su se reakcionarne i desničarske ideologije ranije borile prisvojeno kao njihovo novo oružje i uporište. Dekolonijalni feminizam Françoise Vergès temelji se na kritici onoga što naziva *civilizacijskim feminizmom* ili feminizmom koji je “u ime ideologije ženskih prava, preuzeo misiju nametanja jedinstvene perspektive koja doprinosi održavanju dominacije zasnovane na klasi, rodu i rasi” (str. 25). Radi se o feminizmu koji je kooptiran od strane neoliberalnog kapitalizma, nasuprot dekolonijalnom koji mu se – kao i rasizmu i imperijalizmu – direktno suprotstavlja.

Autorica tvrdi da je zbog dominacije i sveprisutnosti civilizacijskog feminizma značenje riječi “feminizam” postalo “iskvareno” i lišeno svog ranijeg radikalnog karaktera. Upravo zbog toga ona je dugo vremena sebe radije nazivala antikolonijalnom i antirasističkom aktivistkinjom, a jedan od razloga njenog

ponovnog prihvatanja oznake “feministkinja” bio je buđenje dekolonijalnog feminizma kao “feminizma zasnovanog na širokoj, transnacionalnoj, pluralističkoj, dekolonijalnoj politici” (str. 27). Kada je riječ o određenju dekolonijalnog feminizma, Vergès tvrdi da on predstavlja odbranu feminizma dekolonijalnom politikom, kao i odanost i poštovanje prema historiji borbe žena globalnog Juga, njihovim žrtvama, životima i naslijeđu. Pri tome naglašava odsustvo homogenizirajućih i univerzalizirajućih tendencija pa tvrdi da dekolonijalni feminizmi “počivaju na dugoj historiji borbi svojih starijih generacija: starosjedilačkih žena tokom kolonizacije, porobljenih žena, crkinja, žena uključenih u borbe za nacionalno oslobođenje i feminističkog subalternog internacionalizma 50-ih i 70-ih godina dvadesetog stoljeća te rasijaliziranih žena koje se i dan-danas svakodnevno bore.” (str. 31) Oni su, drugim riječima, oblici doprinosa “borbi koju dio čovječanstva vodi već stoljećima u nastojanju da potvrdi svoje pravo na postojanje” (str. 30).

Dekolonijalni feminizam direktno je suprotstavljen civilizacijskom, bijelom i buržoaskom feminizmu koji je prava žena reducirana na značenje individualne slobode pretvorio u instrument neoliberalizma i imperijalizma, a nebijele feministice označio kao neprijatelje (str. 32). Taj feminizam je kao svoj jedini cilj postavio ravnopravnost spolova i stoga je nedostatan i ograničen, i tako istovremeno saučesnik u nasilju nad rasijaliziranim ženama koje u svojim eurocentričnim nastojanjima i zagovaranjima previđa. On zaboravlja na druge podjele osim one između žena i muškaraca, te propušta razmatrati ropstvo, kolonijalizam i rasni kapitalizam, što ga, prema riječima autorice, čini rasističkim (str. 37). Nasuprot tome, dekolonijalni feminizam polazi od neporecive sveze rasizma, seksizma i klasne eksploatacije, nužno je antikapitalistički i prepoznaje da je kapital u stanju svaki koncept mobilizirati i preobraziti u svog saveznika, od koje opasnosti ni pojam dekolonijalnosti nije pošteđen.

Jedna od ključnih dimenzija problema odnosa civilizacijskog i dekolonijalnog feminizma je epistemička. Riječ je o tome da zapadni poredak znanja, za koji su spoznaje, umjetnost i samo postojanje velikog dijela čovječanstva nevidljivi, odlikuju hegemonističke pretenzije i paternalističko nametanje sebe kao autentičnog modusa znanja i isključivog mjesta inovacije i razumnosti. U tom kontekstu, dekolonijalni feminizam dovodi u pitanje i osporava eurocentričnu sliku svijeta i okvir interpretacije kao jedini, optužujući ga za epistemicid i vraćajući se znanjima, stvaralaštvu i otkrićima Juga, kao i teorijama i praksama antirasizma,

antikapitalizma, antiimperijalizma i antikolonijalizma, u njima pronalazeći inspiraciju i sredstva za svoju borbu. Na taj način, dekolonijalni feminizam nastoji učiniti vidljivim rasijalizirane žene globalnog Juga, ali i Sjevera, kao i iskustva i rizike s kojima žive.

Vergès također piše o “kritičkoj pedagogiji” dekolonijalnog feminizma, čije su značajke odsustvo uvjerenosti u ekskluzivnu ispravnost pristupa koji nudi i inherentni pluralizam glasova. Ona obašnja da je pedagogija dekolonijalnog feminizma intersekcionalna i, prema tome, višedimenzionalna jer dekolonijalni feminizam ne promatra kategorije kao što su rasa, seksualnost, rod i klasa kao odvojene, nego razmatra totalitet društvenih odnosa. Tu nije riječ naprosto o njihovom povezivanju kao odvojenih segmenata, nego o otkrivanju i razumijevanju njihovih međusobnih veza – ili mreža ugnjetavanja i diskriminacije – što omogućava da se borbe na različitim frontovima ne hijerarhiziraju prema važnosti, nego vide kao jedinstvena borba. Jednostavno rečeno, metodološki pristup dekolonijalnog feminizma je “držanje više niti odjednom” (str. 40).

Drugi dio knjige započinje analizom francuskog sekularnog civilizirajućeg feminizma koji patrijarhat ne interpretira kao transkulturalni oblik subordinacije, nego primarno kao značajku islama i neevropskog primitivnog tradicionalizma. Suštinu i ujedinjujuću snagu civilizacijskog feminizma predstavlja njegova samozadata civilizirajuća i braniteljska misija: “Evropske žene se bore protiv seksističke diskriminacije i simbola potčinjenosti koji opstaju izvan zapadnoevropskih društava. One se predstavljaju kao vojska koja štiti svoj kontinent od invazije ideja, praksi i muškaraca i žena koji prijete njihovim uspjesima.” (str. 65). Zapadne feministkinje tako preuzimaju uloge “starijih sestara” koje će pomoći mlađim neevropskim sestrama da ostvare svoju slobodu – shvaćenu prvenstveno kao slobodu odijevanja – ne budu saučesnice u opresiji koju nad njima vrši kulturna ili religijska zajednica kojoj pripadaju i odupru se njenoj internalizaciji.

Uslov za ulazak u krugove civilizacijskog feminizma za neevropske žene je prijemčivost i prihvatanje “zapadnjačke interpretacije ženskih prava” (str. 68), zbog čega se, prema Vergès, takvi feminizmi mogu označiti i kao femonacionalizam i femoimperijalizam, pa čak i kao femofašizam. Pored toga, u takvim feminizmima postoji jednostrano i reduktivno razumijevanje problema

emancipacije kao naprosto centralnog pitanja jednakosti muškaraca i žena, čije se rješenje vidi u aktivnostima podizanja svijesti u društvu i obrazovanju, dok se strukturalna dimenzija problema u potpunosti izostavlja iz vida. Vergès stoga piše da “moramo osuditi uporno odbijanje da se radi o strukturama, da se bez rasizma rasni kapitalizam urušava, a s njim i cijeli svijet izgrađen na nevidljivosti, eksploataciji i prisvajanju posjeda. Ideja da svijet mijenjamo mijenjajući svoje mišljenje, učeći da prihvatamo različitosti temelji se na idealističkoj koncepciji društvenih odnosa. Ali ova ideja je zavodljiva jer nas oslobađa obaveze djelovanja na te strukture.” (str. 70). Prema tome, civilizacijski feminizam karakterizira kontinuirana pacifikacija i deradikalizacija feminističkog aktivizma, pri čemu se strukturalno ukorijenjeni fenomeni poput rasizma i seksizma tumače kao “bolesti nekolicine” ili borbe pojedinaca, a kolektivna i militantna dimenzija otpora potpuno iščezava. U pokušaju da tome stane u kraj, dekolonijalni feminizam se vraća narativima koji obznanjaju višestoljetnu historiju i postojanje antirasističkog feminizma i naglašava da se, pored patrijarhata koji za metu ima prava žena i rodni i seksualni manjina, potrebno suočiti i s drugim oblikom patrijarhata, koji se može označiti neoliberalnim i neofašističkim.

Na kraju, autorica analizira “strukturalni i nejednaki karakter feminizirane i rasijalizirane djelatnosti čišćenja, kao i njezinu povezanost s robovskom i kolonijalnom prošlošću” (str. 92). Drugim riječima, ona se osvrće na temeljno pitanje dekolonijalnog feminizma, za koje kaže da se nalazi u njegovom središtu: “ko čisti svijet?” Vergès objašnjava da su u kontekstu kapitalističke ekonomije hiperpotrošnje rasijalizirana tijela ona koja se u najvećoj mjeri iscrpljuju, bivajući shvaćena kao predodređena za izrabljivanje, trošenje, prekarnost i djelatnost brige i “čišćenja svijeta” te, za razliku od drugih tijela, lišena prava na odmor, uživanje i zdravlje. Idući dalje, ona tvrdi da kapitalističku ekonomiju, koju određuje proizvodnja otpada i polarizacija svijeta na čisti i prljavi, karakterizira i proizvodnja određenih kategorija ljudi kao bića “za jednokratnu upotrebu”. Pri tome, ključnim se pokazuje pojam nevidljivosti, tj. proces *invizibilizacije*, koji pogađa sam otpad, ali i aktivnost čišćenja, koja se najčešće odvija u kasnim noćnim ili ranim jutarnjim satima, u lošim radnim uvjetima i nerijetko uz izloženost rodnom i seksualno zasnovanom nasilju (str. 95).

Pored njenog rada, nevidljivom ostaje i osoba koja čisti, kao i nasilje i eksploatacija s kojom se suočava na poslu, posebice za bogate bijele žene koje, zahvaljujući

njima, žive u čistom svijetu. Stoga, jasno je da je rad čišćenja kao tradicionalno “ženski posao” neophodan za funkcionisanje društva, rasnog kapitalizma i održanje patrijarhata, a kada se u obzir uzme udio rada čišćenja i brige koje obavljaju rasijalizirane žene u okviru današnjeg rasnog kapitalizma i civilizacijskog feminizma, analiza tih aktivnosti predstavlja primarnu zadaću dekolonijalnih feministkinja, uz arheološki rad na ponovnom otkrivanju prošlosti i afirmiranju historije rasijaliziranih žena njihovim izvođenjem iz sfere nevidljivosti i izopćenosti (str. 96-97).

Vergès završava knjigu pozivom na primjenu utopijskog imaginarija ili razmišljanja “koje je zamišljeno kao energija i snaga koja uzdiže, kao prisutnost i poziv na emancipacijske snove, i kao znak prekida: da se usudimo razmišljati izvan onoga što se predstavlja kao ‘prirodno’, ‘pragmatično’ ili ‘razumno’” (str. 97). Dekolonijalni feminizam posjeduje izraženu utopijsku dimenziju jer predstavlja *radikalno obećanje* – on je “prostor iz kojeg se napada tvrdnja kapitalizma da njegovoj ekonomiji i ideologiji nema alternative, da je on prirodan kao dan i noć, kao i njegova obećanja da će tehnološka i naučna rješenja njegove ruševine pretvoriti u prostore sreće” (str. 41). To ga ne čini naivnim, jer ga prati svijest o tome da je put “dug i prepun zamki”, budući da razumije da rješenje problema nije naprosto poboljšati postojeće stanje i zakone ili “osnažiti” žene kroz integraciju neoliberalnog poretka, nego iskorijeniti sve oblike eksploatacije, diskriminacije i ugnjetavanja.

Knjiga *Dekolonijalni feminizam* uistinu predstavlja moćno feminističko oruđe i neophodno je štivo za svakoga ko želi govoriti o feminizmu u kontekstu savremenosti i razumjeti način na koji je feministička borba danas jedino moguća, budući da jasno obznanjuje da su kapitalizam, patrijarhat, mizoginija, kolonijalizam, rasizam, seksizam, homofobija, transfobija i imperijalizam saputnici i saveznici. Pored neposredne važnosti koju ima za rasijalizirane žene i feministkinje globalnog Juga i Sjevera, posebno je važna za zapadne feministice i može biti korisna u pokušajima da se osvijesti vlastita pristranost i privilegija. Ako feminizam kao zajednička teorija i praksa ima ikakvu budućnost, onda je njegova budućnost dekolonijalna, inače je osuđen da ostane saveznik opresora kojima se nominalno suprotstavlja.

UPUTSTVO AUTORIMA

Časopis *Socijalne studije* je naučni časopis koji objavljuje pregledne i originalne istraživačke radove, prikaze knjiga i naučnih i stručnih skupova iz oblasti društvenih nauka koji nisu prethodno objavljivani. Izuzetno, u časopisu mogu biti objavljeni i stručni radovi koji imaju veliki društveni značaj. Radovi se objavljuju na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili engleskom jeziku. Radovi na B/H/S jeziku moraju imati sažetak na engleskom jeziku, a radovi na engleskom jeziku moraju imati sažetak na B/H/S jeziku. Dostavljeni radovi podliježu postupku dvostruke anonimne recenzije (peer-review). Ako odluke recenzenata nisu iste u pogledu prihvatanja rada za objavljivanje, traži se mišljenje trećeg recenzenta, s tim da urednik može donijeti odluku bez traženja dodatnog recenzenta. Slanjem rukopisa autor/i potvrđuju da je rad originalan, da su pribavljene neophodne dozvole za upotrebljavanje materijala zaštićenih autorskim pravima, i da rad nije u postupku razmatranja za objavu negdje drugo.

Rokovi za dostavu radova su 15.07. i 01.09.

Radovi pripremljeni u skladu sa Uputama za autore dostavljaju se u elektronskoj formi na e-mail adresu: socijalnestudije@fpn.unsa.ba

Tehnička uputstva

Dužina rada je do 7000 riječi bez referenci i sažetka. Rad se dostavlja u Microsoft Word formatu (DOC ili DOCX), font Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5. Stranice moraju biti numerirane u donjem desnom uglu. Rad treba da ima sljedeću strukturu: naslovnu stranu, sažetak, uvod, metodologiju, rezultate istraživanja, diskusiju, zaključak, reference i sažetak na engleskom ili B/H/S jeziku. Naslovna strana treba da sadrži: naslov rada, ime/imena autora, naziv institucije, mjesto, državu i e-mail adresu. Naslov rada piše se velikim slovima (bold), a podnaslovi malim slovima (bold).

Sažetak rada treba da ima 200 do 300 riječi i do šest ključnih riječi. Sažetak sadrži: značaj problema, ciljeve, metode, uzorak, zaključak i preporuke. Tabele i grafički prikazi (grafikoni) trebaju biti urađeni u Word-u ili u nekom drugom formatu koji je kompatibilan sa Word-om.

Sve tabele i grafikoni moraju biti označeni odgovarajućim rednim brojem i sa jasnim i preciznim nazivom koji se pišu iznad tabele i grafikona. Tabele i grafikoni trebaju biti smješteni u samom tekstu.

Časopis *Socijalne studije* za citiranje i navođenje literature koristi APA (American Psychological Association) stil, šesto izdanje. Za više informacija pogledati: <http://www.apastyle.org>.

Kod pozivanja na referencu u tekstu u zagradi se navodi prezime autora, godina izdanja (Jones, 2000). Kod citiranja neophodno je tekst staviti pod navodnike i u zagradi navesti prezime autora, godinu izdanja i broj stranice (Jones, 2000: 11). Kada su u pitanju dva autora u zagradi se navode oba autora (Jones i Turner, 2000: 11). Referenca koja sadrži više od tri, a manje od šest autora navodi se u punom obimu kada je prvi put upotrebljena u tekstu. Svaki naredni put u zagradi se navodi samo prezime prvog autora i skraćunica „i dr.“ ili „et al.“ Kod pozivanja na više autora u tekstu u zagradi se navode svi autori po abecednom redu odvojeni tačka-zarezom (Jones, 2000; Wright, 2002). Ukoliko se navodi veći broj radova istog autora objavljenih u istoj godini, radovi trebaju biti označeni slovima uz godinu izdanja (Jones, 2000a; Jones 2000b). Ukoliko je rad izdala organizacija ili institucija navodi se puno ime i godina izdanja (Evropska Unija, 2000). U popisu literature navode se samo bibliografske jedinice koje su korištene u tekstu i navode se abecednim redom. Bibliografske jedinice koje pripadaju istom autoru navode se hronološkim redom počev od najstarije.

- Knjiga jednog autora: prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. (Buljubašić, S. (2012). *Savremena socijalna politika*. Sarajevo: Arka Press.)
- Knjiga više autora: prezime, inicijali imena svih autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. (Šerić, N., Šadić, S., Buljubašić, S., Dudić, A. (2019). *Socijalni rad u obrazovanju*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.)
- E-knjiga: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). *Naslov djela*. Mjesto: Izdavač. Pristupljeno mjesec, dan, godina (URL) (Welch, Katlee E. 1999. *Electric Rhetoric: Classical Rhetoric, Oralism and a New Literacy*. Cambridge, MA: MIT Press.) Pristupljeno oktobar 21, 2004 (<http://www.netlibrary.com>)

- Zbornik: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). Naslov rada, U inicijali imena i prezime urednika (ur.). *Naslov zbornika* (str.). Mjesto: Izdavač. (Šućur, Z. (2005b). Siromaštvo kao sastavnica sociokulturnog identiteta Roma. U M. Štambuk (ur.). *Kako žive hrvatski Romi* (str.133-157). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.)
- Časopis: Prezime, inicijali imena autora. (godina izdanja). Naslov članka. *Puno ime časopisa*. Volumen. Broj. Stranice. (Zrinščak, S. (2000). Skile i haribde socijalne sigurnosti. *Revija za socijalnu politiku*. 7(3-4). str. 229-245.

Radovi koji nisu napisani u skladu s Uputstvom za autore neće se razmatrati.

PUBLICATION MANUAL

The *Social Studies* magazine is a scientific magazine publishing review and original research articles, book reviews as well as reviews of scientific and professional gatherings in the field of social sciences which had not previously been published. Exceptionally, the magazine may also publish articles of significant social importance. The articles are published in the Bosnian, Croatian, Serbian or English language. Articles written in BCS are to include a summary in English, and articles written in English are to include a summary written in BCS. The submitted articles are subject to peer-review. If the reviewers cannot agree on the publication of the article, a third reviewer is consulted, although the editor may pass a decision without consulting an additional reviewer. Submitting the manuscript, author(s) confirm that the article is original, all the necessary licenses for using copyright material have been acquired, and that the article is not being considered for publication somewhere else.

The submission deadlines are 15.07. and 01.09.

Articles prepared according to the Publication Manual are delivered electronically at: socijalnestudije@fpn.unsa.ba

Technical directions

The length of the article is up to 7000 words without references and summary. The article is submitted in the following format: Microsoft Word (.doc or .docx), Times New Roman, font size 12, spacing 1.5. Pages are to be numbered at the bottom, aligned to the right. The article should be structured in the following way: front page, abstract, introduction, methodology, research results, discussion, conclusion, references and summary in English or BCS. The front page has to contain the following: title of the article, name(s) of the author(s), institution, city, country and e-mail address. The title of the article is written in capital bold letters, and subheadings are written in lowercase bold letters. The summary has to contain approximately 200 to 300 words and up to six key words. The summary contains the following: the importance of the issue, aims, methods, sample, conclusion and recommendations. Tables and charts should be created in Microsoft Word or some other format compatible with Word. All tables and charts have to be numbered and clearly labelled above the table or chart. Tables and charts should be integral to the text.

The *Social Studies* magazine uses the APA (American Psychological Association) 6th edition referencing and citation style. For further information visit <http://www.apastyle.org>.

The APA in-text reference is in the format author and date in brackets (Jones, 2000). When referencing a citation, it is necessary to use quotation marks and write the name of the author, date and page number in parenthesis (Jones, 2000: 11). With two authors in questions, the names of both authors are written in parenthesis (Jones and Turner, 2000: 11). Referencing more than three, but fewer than six authors is done in its entirety at first mention in the text. Every subsequent mention includes only the name of the first author and “et al.” When referencing several authors in the text, all authors names are listed alphabetically, separated by semi-colons (Jones, 2000; Wright, 2002). If several papers by the same author are referenced, and if they were published in the same year, the papers have to be labelled with a letter in addition to the year (Jones, 2000a; Jones 2000b). If the paper was published by an organization or institution, the full name and year

of publication is stated (European Union, 2000). References should only contain used bibliographical units in an alphabetical order. Bibliographical units from the same author are listed in a chronological order starting with the oldest.

- Single author book: Last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. (Buljubašić, S. (2012). *Savremena socijalna politika*. Sarajevo: Arka Press.)
- Multiple authors book: Last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. (Šerić, N., Šadić, S., Buljubašić, S., Dudić, A. (2019). *Socijalni rad u obrazovanju*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.)
- E-book: last name, first name initial. (year of publication). *Title*. Location: Publisher. Accessed month, day, year (URL) (Welch, Katlee E. 1999. *Electric Rhetoric: Classical Rhetoric, Oralism and a New Literacy*. Cambridge, MA: MIT Press.) accessed on October, 21, 2004 (<http://www.netlibrary.com>)
- Collection: Last name, first name initial. (year of publication). Title, in initial of the name and last name of the editor (ed.). *Title of the collection* (p.). Location: Publisher. (Šućur, Z. (2005b). Siromaštvo kao sastavnica sociokulturnog identiteta Roma. U M. Štambuk (ur.). *Kako žive hrvatski Romi* (str.133-157). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.)
- Magazine: Last name, first name initial. (year of publication). Title of the article. *Magazine*. Volume. Number. Pages. (Zrinščak, S. (2000). Skile i haribde socijalne sigurnosti. *Revija za socijalnu politiku*. 7(3-4). str. 229-245.

Articles not written according to the Publication Manual shall not be considered for publication.

